

श्रीरामकृष्ण

श्रीसाईबाबा संस्थान, शिरडी, या संस्थेने चालविलेले

श्रीसाई लीला त्रैमासिक

संपादक

श्री. नागेश आत्माराम सावंत

व्यवस्थापक

श्री. रामचंद्र महादेव राणे

श्रीसाईलीला मासिकासंबंधी

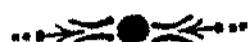
- १ श्रीसाईलीला त्रैमासिकाचे अंक मार्च, जून, सप्टेंबर व डिसेंबर या महिन्यांत ३० तारखेस प्रसिद्ध होतात, तरी पुढील महिन्याच्या ५ तारखेपर्यंत अंकाची वाट पहावी. तोंपर्यंत अंक न पोचल्यास लगेच आम्हांला कळवावें. अंक शिळ्डक असल्यास अगत्यपूर्वक पुन्हां पाठविला जातो. मात्र अंक शिळ्डक नसल्यास त्यासंबंधी वेगळा पत्रव्यवहार केला जात नाहीं.
- २ वर्षारंभ जानेवारीपासून असला तरी वर्गणीदार कोणत्याही महिन्यापासून होतां येतें.
- ३ मागणी केल्यास वर्षारंभापासूनचे अंक शिळ्डक असल्यास पाठविले जातात.
- ४ वर्गणी मनिओर्डरने 'व्यवस्थापक, श्रीसाईलीला त्रैमासिक कार्यालय, २५, बँक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई १, या पत्त्यावर पाठवावी.
- ५ या मासिकांत प्रामुख्यानें धार्मिक व तत्त्वज्ञानात्मक स्वरूपाचेच विषय येतात.

व्यवस्थापक.

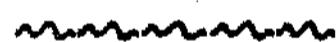
वार्षिक वर्गणी
रु. २-४-० (ठ. ख. स.)

किरकोळ अंक
दहा आणे

अनुक्रमणिका

अ. नं.	विषय	लेखक	पृष्ठ.
१	श्रीसाईवाक्सुधा		७
२	प्रिय वाचक	संपादक	८
३	वावांची लीला	आमचे प्रतिनिधि	११
४	‘श्रीसाई’ नामाचा चमत्कार		१५
५	वामन पंडित: आणि श्रीशानेश्वरी	वाज्ञयप्रभु खं. स. त्रिलोकेकर	१७
६	वंचराज : योगाभ्यासाचा राजमार्ग	ना. वा. गुणाजी	२४
७	वावांच्या पूर्णाङ्किति प्रतिमेची प्राणप्रतिष्ठा		३५
८	शानेश्वरीतील भक्तिमार्ग	ग. ल. रेगे	४०
९	महानुभाव वंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर		४८
१०	श्रीनामदेवाच्या चरित्रांतील कांहीं सुरस प्रसंग		५२
११	श्रीसाईवावा संस्थान कमिटीची निवडणूक		५८
१२	शिरडी-बृन्द		६०

लेखकांसाठी सूचना

- (१) नेह पानाच्या एकाच बाजूला सुवाच्य अक्षरांत शाईने लिहिलेला असावा. डाढ्या बाजूला भरपूर मार्जिन सोडावी.
- (२) लेख, कविता वैरे साहित्य प्रसिद्धीकरितां स्वीकारणे किंवा न स्वीकारणे अगर नात थोडाफार बदल करणे हा अधिकार सर्वस्वीं संपादकांचा आहे. न स्वीकारलेले लेख परत पाहिजे असल्यास पुरेसें पोषेज पाठवावें. नापसंत लेख तीन महिन्यांनंतर निकाळांत काढण्यांत येतील.
- (३) लेखकांने आपले पूर्ण नांव व पत्ता कळवावा. टोपण नांवांने लेख प्रसिद्ध करावयाचा असला तरीही पूर्ण नांव व पत्ता ऑफिसच्या माहितीकरतां कळविणे जरूर आहे.
- (४) स्वीकृत लेख अंकांत प्रसिद्ध शाल्यावर यथाशक्ति मोबदला देण्यांत येईल.

श्री साई लीला

श्री साई वाक्सुधा

संचित भोगल्याशिवाय संपत नाही. खरा उपाय हाच कीं इष्ट-
अनिष्ट, सुख-दुःख, अमृत किंवा विष हीं आपल्या संचिताप्रमाणे आलेलीं
दुंद्दें आहेत असा विवेक करून त्यांचा हर्ष किंवा शोक दोन्ही नसावेत.
जें जें येहील तें तें सहन करावे. अल्हा मालिक दयाकू आहे. त्याला सर्व
काळजी. चित्त-वित्त-काया-वाणीसहित त्याच्या चरणीं शरण जाऊन
त्याचें निरंतर स्मरण जो करील त्याला त्याची करणी अनुभवास
आल्यावांचून राहणार नाही.

—श्रीसाईसच्चरित-अ. ३४

—प्रिय वाचक—

श्री साईलीलेचा चालू वर्षाचा हा अखेरचा अंक वाचकांच्या हातीं देताना मला थोड्यांसे कृतकृत्यतेचें समाधान वाटत आहे हैं कबूल केलें पाहिजे. ‘लीले’चें संपादन माझ्याकडे आल्यापासून या अंकाबरोबर दोन वर्षे पुरी होतात. या दोन वर्षांत साईलीला अधिकाधिक वाचनीय आणि संग्राह्य करण्याचा मीं यथाशक्ति यत्न केला, आणि त्याला श्रीसाईकृपेने बरेंच यशाही लाभले. मला मिळालेल्या सहकार्यविद्ल माझे सहकारी आणि वाचकवर्ग यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. हैं नियतकालिक आजच्याहूनही अधिक आकर्षक आणि उद्बोधक करण्याची आकांक्षा मीं मनाशीं बाळगली आहे. श्रीसाईच्या कृपाप्रसादानें आणि सर्वांच्या सहानुभूतिपूर्ण स्नेहशील सहकार्यांनें माझा हा मनोदय पुरा होईल असा मला विश्वास वाटतो.

X

X

X

श्री साईबाबांच्या भक्तीचा प्रसार गणितश्रेढीने वाढत आहे, तर भक्तजनांची संख्या भूमितिश्रेढीने वृद्धिंगत होत आहे. यामुळे शिर्डीत श्रीदर्शनाला येणाऱ्या भक्तजनांची रीघाहि दिवसेंदिवस वाढती आहे. दर्शनार्थ येणाऱ्या भक्तांच्या निवासाची शक्यती सर्व सोय संस्थान-कमिटीने केलेली आहे. जास्तींत जास्त चारशे कुटुंबे एकाच वेळी फारशी गैरसोय न होतां राहुं शक्तील इतकी राहण्याची व्यवस्था शिरडीला होऊं शकते. संस्थान-कमिटीने शक्य तेवढ्या इमारती भक्तांच्या सोयीसाठीं बांधल्या आहेत. भक्तांच्या अधिकाधिक सोयी व्हाव्यात आणि त्यांना श्रीदर्शन सुखानें व निवेदपणे घेतां यावें हीच संस्थान-कमिटीची कळकळीची इच्छा आहे. तरीहि गैरसोय क्वचित् प्रसंगी होते, ती अपरिहार्य आहे असें मानून भक्तांनीं संस्थानाच्या व्यवस्थापक-वर्गांशीं सहकार्य करावें अशी मी त्यांना मनःपूर्वक विनंति करतो. भक्तांची अधिक सोय करण्यासाठीं जास्तींत जास्त सबलती कोणत्या प्रकारे उपलब्ध करून देतां येतील हैं पाहण्यासाठीं आणि केलेल्या सोयी यथायोग्य रीतीने सर्वांना मिळतात कीं नाहीं याची दक्षतेने काळजी घेण्यासाठीं अल्याकडे च संस्थान-कमिटीने एक उपसमिति नेमली आहे. या समितीत पुढीलप्रमाणे सदस्य आहेत:—

(१) श्री. बी. सी. पाटील (रिटा. सिंहिल जज)

(२) श्री. के. जे. भट

(३) „ के. एस. सावंत

(४) „ठमाजी भिकाजी शेळके पाटील

(५) „श्रीपाद बा. देव, अँडव्होकेट

हे सदस्य असलेली ही समिति आपल्यापरीनें भक्तांसाठीं अधिकांत अधिक सुखसोयी देण्याची पराकाष्ठा करील, अशी माझी निश्चिति आहे.

X

X

X

श्रीसाईची जनमनांत भक्ति वाढली हैं पाहतांच या भक्तीचा आपल्या वैयक्तिक स्वार्थासाठीं फायदा करून घेणारे लोक अहमहमिकेने पुढे सरसावेत हैं स्वाभाविकच आहे. श्रीसाई भक्तांचे गान्हाणे ऐकतात, त्याचीं संकटे दूर करतात, अशा गोष्ठींचा फायदा घेऊन ‘हमखास संकट-निवारण’ करून देणारे कांहीं तथाकथित ‘साईभक्त’ आतां लोकांची दिशामूळ करूं लागलेले आढळून येतात. आजारपण कसें घालवावे, नोकरी कशी मिळवावी, वशिला कसा लावावा, पैसे कसे मिळवावे इत्यादि गोष्ठींवर रामबाण उपाय सांगूं पाहणाऱ्या कांहीं लोकांनीं आपल्या या संकल्पाची जोराजोराने टिमकी वाजविण्यास सुरुवात केली आहे. हैं सर्व आपत्ति-निवारण साईबाबांच्या नावाने आणि त्यांच्या उपदेशानुसार चालणार असल्याचे जाहीर करण्यांत आले आहे. हा सारा प्रकार अश्लाध्य आहे हैं सांगायला नकोच. भोळ्या भाविकांच्या श्रद्धेला चुचकारून त्यांच्या खिशांतून पैसे काढून आपली तुंबडी भरण्याचा हा उद्योग आहे. साईबाबा संकटनिवारण करतात, पण त्यांना ‘श्रद्धा’ अथवा निष्ठा ही विकतां येत नाहीं. ‘रामबाण,’ ‘हमखास’ इत्यादि शब्द या संदर्भात त्यांच्या कोशांत बसण्यासारखे नाहींत. ‘बाबा, मी इतकी श्रद्धा तुम्हांला दिली, आतां माझे इतके संकट-निवारण करा’ असा श्रद्धेचा व्यापार बाबांबरोबर करतां येण्यासारखा नाहीं. आणि नेमका हाच व्यापार साईभक्तीचा डांगोरा पिटणारे कांहीं धार्मिक वैदू अलीकडे करूं लागले असल्याचे दिसून येत आहे. त्यांच्यापासून लोकांना सावध करणे हैं माझे कर्तव्य आहे, असे मला वाटते. अंतःकरणाच्या तळमळीने बाबांची प्रार्थना केल्यास बाबा पावतात हैं खरे आहे. पण हैं आणि इतकेच खरे आहे. बाबांना फक्त तुमच्या चित्ताची श्रद्धा हवी, कळकळीची निष्ठा हवी. ती देऊन आपला सर्व भरिभार खन्याखन्या श्रद्धेने आणि विनीत अंतःकरणाने त्यांच्यावर सोंपवावा, इतकेच भक्ताला करतां येते. यापलीकडे बाबांनी काय करावे हैं सांगण्याचा भक्ताचा अधिकार नाहीं. अशा परिस्थिरीत ‘आम्हांला इतके पैसे दिलेत तर तुम्हांला साईबाबा प्रसन्न कसे होतील याचे रहस्य सांगणारे व नियम वर्णन करणारे पुस्तक आम्ही तुम्हांला पाठवितो.’ अशी गवाही देणाऱ्या लोकांपासून सावधान! बाबा पैशाने वरा होत नाहींत, विधिविधानांनी ते गवसण्यासारखे नाहींत, कर्मठपणाने ते सांपडण्यासारखे नाहींत, शिर्डींच्या हजारे यात्रा हृदयशून्य भावाने केल्यात तरी ते तुमच्या आटोक्यांत येण्यासारखे नाहींत. तुमचे संपूर्ण अंतःकरण त्यांच्या चरणीं समर्पण करणे, एवढी एकच गोष्ट काय ती आवश्यक

आहे. भक्तांनी ही गोष्ट ध्यानांत ध्यावी आणि बाबांच्या नांवावर उबाईं पाहणाऱ्या धूतोपासून सावध असावें.

X

X

X

श्रीसाईच्या संदेशाचा प्रचार व प्रसार करण्यासाठी अनेक पुस्तके अलीकडे प्रसिद्ध होते आहेत व अनेक नियतकालिके निघत आहेस. त्यासंबंधी अनेक भक्तांच्या मनांत गैरसमज माजलेले आढळून येतात. यासाठी स्पष्ट खुलासा करणे अवश्य आहे असे मला वाटते. भक्तांनी ही गोष्ट ध्यानी ध्यावी कीं,

- शिरडी संस्थानतके निघणारे श्रीसाईलीला त्रैमासिक हेंच काय तें संस्थानचे ●
अधिकृत नियतकालिक आहे. या व्यतिरिक्त निघणाऱ्या इतर कोणत्याहि
- नियतकालिकाशीं शिरडी—संस्थान—कमिटीचा कसलाहि संबंध नाहीं.

तसेच शिरडी—संस्थान—कमिटीतके प्रसिद्ध होणारी पुस्तके हींच काय तीं संस्थानचीं अधिकृत पुस्तके होते. एरवीं निरनिराक्या लेखकांनी व पुस्तक—प्रकाशकांनी प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकांशीं संस्थानचा कोणताहि संबंध नाहीं. तरी साईलीलेव्यतिरिक्त इतर नियतकालिकां-बाबत आणि संस्थानकमिटीने प्रकाशित केलेल्या पुस्तकांव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि पुस्तकांबाबत वाचकांनी साईलीलेच्या संपादकांशीं अथवा संस्थान—कमिटीशीं पत्र-व्यवहार करू नये.

शिरडी संस्थानचे सभासद व्हा

सर्व साईभक्तांना आमची प्रेमाची विनंती आहे कीं, त्यांनी शिरडी येथील श्रीसाईबाबा संस्थानचे सभासद होऊन बाबांच्या कार्यात सहभागी व्हावें.

संस्थानचे आश्रयदाते होणारास रु. ५०० शुल्क

„ आजीव सभासद „ „ १०० „

„ सामान्य „ „ ५ „ वार्षिक

सभासदास खालील अधिकार मिळतात

- १ गमनकमी, गुरुपौर्णिमा व पुण्यतिथीचा प्रसाद घरपोंचता मिळतो.
- २ निवडणुकीच्या वेळी मतदानाचा अधिकार असतो, व समितीचा सभासद ह्या नात्यानें उमेदवार म्हणून उभें रहातां येते.
- ३ सर्वसाधारण सभेत हजर राहून संस्थानच्या कारभाराबद्दल सूचना किंवा प्रश्न विचारण्याचा अधिकार प्राप्त होतो.
- ४ संस्थानचा वार्षिक अहवाल घरपोंचता मिळतो.

‘श्रीसाईबाबा संस्थान, २५ बँक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई नं. १’ ह्या पत्त्यावर दोन आष्ट्रांचा स्टॅम्प पाठविल्यास सभासदाच्या अर्जाचा तक्ता पाठविला जाईल.

बाबांची ट्रिक्टा

~~~~~ संकलकः—आमचे प्रतिनिधि ~~~~

हें बाबांचेच आश्वासन

श्री. वि. के. छत्रे, जोगळेकरवाडा, सिद्धेश्वर आळी, कल्याण, हे आपला एक अनुभव सांगतांना लिहितातः—

डिसेंबर १९५३ चे थंडीचे दिवस. खोकल्यानें मी अगदीं बेजार झालें होतों. मधूनमधून दमाही त्रास देतच होता. डॉक्टरचीं औषधे, इंजेकशने, घरगुती काढे, छाती शेकणे, वगैरे शक्य ते उपाय चालू होते. पण खोकला कांहीं यांकिंचित् हटण्याचे चिन्ह दिसेना. •

याच पंधरवऱ्यांत खोकल्याचे दुःख कमी वाढूनच कीं काय दोन्ही बरगऱ्यांत कुशीच्या बाजूस दुखूं लागले. तेव्हां मात्र ‘मरण बरेवाटते’ अशी म्हणण्याची माझ्यावर पाळी आली.

सर्वोची निजानिज झाली कीं मी आपला खुर्चीवर मान टेंकून बसत असें. निजण्याची मुळीच सोय नव्हती; कारण पाठ जमिनीला लागली रे लागली कीं क्षणाधीत खोकल्याची उबळ येऊन उठावें लागे व कफ बाहेर पडतांना दोन्ही फुफ्फुसांतील रक्तवाहिन्या जणूं तटातट तुटताहेत असें वाढून प्राणांतिक वेदना होत. असें वाटे— कोणीतरी छातीचा भाग घट आवळून अगदीं जखडून बांधून टाकील तर बरें.

शिरडीस बाबांचे दर्शन थोड्याच दिवसांपूर्वी घेतल्यावर त्यांच्याविषयी एक दृढ श्रद्धा निर्माण झाली होती. एका रात्रीं त्यांनाच सर्वभावें शरण जाऊन त्यांचा धांवा करण्यास सुरवात केली. असे १२ दिवस गेल्यावर एके दिवर्णी मध्यरात्रीच्या सुमारास कोणी तरी मला मोठ्यानें म्हणाले, ‘अरे बसलास कां ? नीज.’ कोण बोलले हें न पाहतांच मी म्हणालोः—‘काय म्हणतां ? नीज ! अहो, हा शब्द तर माझ्या कोशांतून गेले १५ दिवस संपूर्ण गेला आहे. पाठ भुईला टेकल्या क्षणाला माझा तो हाडवैरी खोकलोवा मांजराची मानगुट धरावी त्याप्रमाणे धरून उठवील ना ! ’

‘अगदीं भिऊं नकोस. मी हा येथे बसलों आहे. बघतों कसा खोकला येतो तो.’ असे धीराचे शब्द कानावर आले.

पंधरा दिवस सारखें बसून पेंगुळलेले शरीर, त्यानें पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन पाठ जमिनीवर टेकली—अगदीं पूर्ण विश्वासानें—सांगणारे कोण याची चिकित्सा न करतां. व मोठेच आश्र्य घडले, केव्हां उजाडले हें देखील मला कळले नाहीं. खोकला नाहीं

न विकला नाहीं. आतां सांगा, भाविक वाचकांनो, छातीवर हात ठेवून अशा तम्हेने आश्वासन देणारे श्रीसाईबाबांशिवाय दुसरे कोण असेल ?

त्यानंतर मात्र मला हळूहळू आराम पडत गेला.

X

X

X

‘बाबां’ विना ५५ श्वासयिता क एषः

श्री. छने यांनी आपला वर दिलेला अनुभव संस्कृत श्लोकबद्ध करून पाठविला आहे. तो असाः—

१ देहे कफाधिक्यमभूद् भृशंच
मां जर्जरं कासरिपुश्चकार ।
सुखेन निद्रा न ततोऽर्धमासे
नीता निशास्तास्तु निषीदतैव ॥

२ सुसेषु सर्वेषु जनेषु नेया
निशाखिलैवं यदि जागृतेन ।
क्लेशाः क्रियंतः सम एव रुग्णो
ज्ञातुं समर्थो न परः कदापि ॥

३ स्वावश्वलत्यानननासिकाभ्यां
प्राणास्तदा पंच समाकुलास्ते ।
‘मातर्हरे राम सुशीघ्रमेही’—
त्याक्रंदितः कोऽस्ति सुहृत् ? स एव ॥

४ क्लेशाः सुसद्या अभवन्निवेषे
जातं ततोऽतर्भम फुफुसे ऽपि ।
दुःखं सुतीवं यदसद्यमेव
कफस्य तन्निर्गमनप्रयत्ने ॥

५ श्रांतं शरीरं सुचिरं निषीदत्
समुत्सुकं तत्स्वपितुं धरांके ।
पतत्यधो हा । रुगरित्तु दुष्ट
उत्थापयत्याशु हठात् क्षणे तद् ॥

६ ‘टक् टक्’ घनिः काळनिदर्दर्शकस्य
कर्णे समुच्चैः पतति क्षपायाम् ।

स्वस्थं मनश्चेत् स सुहृत्समानो

मनस्य शांते रिपुवत्स एव ॥

७ यथोचितैर्यद्युपचारशैः-

न रुग्गिपोः किंचिदपि प्रणाशः ।

ध्यानाच्च नामस्मरणाद्विना श्री-

गुरोर्गतिः कास्त्यपरा नराय ॥

८ प्रारब्धवान् प्रार्थयितुं तदानी-

—मनन्यभावेन ततो गुरुं स्वम् ।

तालानुसारेण रवस्य ‘टक् टक्’

नामस्मरन् भक्त—पितुर्दयालोः ।

९ इत्थं व्यतीतेषु दिनेषु मध्य—रात्र्यां वचोऽहं श्रुतवानकस्मात्
श्रांतोऽधुना त्वं स्वपिहीत्यसौ तु वक्ता न कुत्रापि बभूव दृश्यः ॥

१० उत्थापयेन्मां तु पुनः क्षणार्धे रिपुर्भमासौ, स्वपनं कुतो मे?
अहं निषष्णोऽत्र बिभेहि मा त्वं, पपात चाश्वासनमाशु कर्णे ॥

११ विश्वस्य शब्देष्वथ धैर्यदेषु सुसोऽहमाश्र्यमभून्महच्च |
निद्रासुखं भुक्तमहो ह्यपूर्वं, बाबांविना ऽऽश्वासयिता क एषः ॥

×

×

×

बाबांची ही कृपा

श्री. खुनाथ गोपाळ ओगले, आसि. अकॉटंट, ओगले ग्लास वर्क्स, ओगले वाडी,
हे लिहितातः—

माझ्या सासूबाई सौ. अन्नपूर्णाबाई फाटक यांचे पोटाचे ऑपरेशन हुबलीस को—
ऑप. हॉस्पिटलमध्ये दिनांक २३ मार्च १९५४ मध्ये झाले. ऑपरेशन मोठे अवघड होते, व पेशांटचे तब्बेतीचे मान विचारांत घेतां त्या जगणेही अशक्य होते. त्यावेळी माझी बायको सौ. मंगला हिने महाराजांना नवस केला की, ऑपरेशन उत्तम तप्हेने पार पडल्यास आम्ही सर्व दर्शनास येऊ व तोंपर्यंत भात खाणार नाही. असा तिने नवस केला. महाराजांचे कृपेने सौ. सासुबाईचे ऑपरेशन उत्तम तप्हेने पार पडले व आम्ही दिनांक २५-८-५४ रोजीं श्रीसाईबाबांच्या समाधीचे दर्शनास आले, व सौ. मंगलाने समाधीस भाताचा नैवेद्य दाखवून नवस फेडला. ही महाराजांचीच लीला.

२. मी स्वतः एका बँकेत नोकरीस होतो. मी तेथला राजीनामा देऊन १९५० सालीं ओगलेवाडीस नोकरीस आले. बँकेकडून माझ्या प्राण्हिडंट फंडाची कैंट्रिब्यूशन येणे होती. पुढकळ प्रयत्न केले, पण पैसे मिळण्याची आशा अजीवात नव्हती. शेवटी

रक्षम मिळात्यास (ता. २५-८-५४ पूर्वी) मीं शिर्डीस जाणेचे ठरवलें व महाराजांचे कृपेने ही रक्षम १६-८-५४ रोजी मला स्पेशल केस म्हणून बँकेकडून मिळाली. ज्या रक्षमेविषयी ४ वर्षांमधीं पुष्कळ अर्ज, विनंत्या केल्या पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं ती रक्षम श्रीसाईमहाराजांच्या कृपेने मला सत्वर मिळाली. व आज आम्ही सहकुटुंब दर्शनांस आलों. ही एक श्री साईमहाराजांचीच कृपा.

X

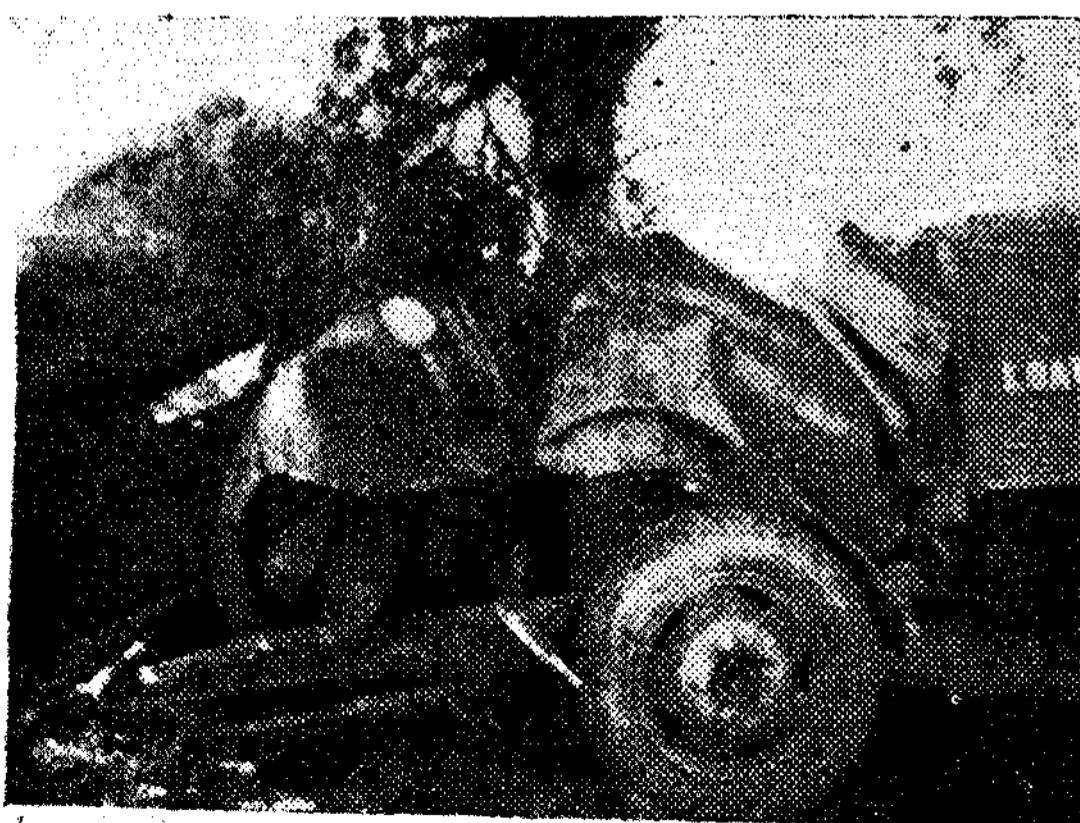
X

X

अपघातांतून आश्र्यजनक बचाव

श्री शहेरियार फरदुनजी मिळी, जळगांव, हे लिहितातः—

मी व माझे घरांतील सर्व माणसें बाबांना सर्व मानतात. रोज उद्बत्ती, फुले वगैरे नेमानें वाहतात. मी झालावार (राजस्थान) मध्ये मोटार कंपनीत नोकरी करतो. दोन वषांपासून मोटार ड्रायविंगचे (माल-ट्रकवर) काम करतो. ह्या २६-१०-५४ रोजीं दिवाळीचे दिवशीं दुपारीं तीन वाजतां मी व क्लीनर मोटार माल भरून छत्रपूर स्टेशनहून झालावारला जायला निघालों. परंतु ४ मैल गेलों नाहीं तोंच माझ्या गाडीचा स्टिअरिंग रॅड निघाला. तें मला कळूत येतांच मीं क्लीनर वर होता त्यास ओरडून सांगितलें कीं, तुं उडी घे, गाडी माझे ताब्यांत नाहीं. त्याप्रमाणे त्यांने उडी घेतली, व मी जोरजोरानें साईनाथ जप करूं लागलों. ‘बाबा मला वांचवा’ असें आर्तस्वरानें म्हणूं लागलों. तोंच गाडी झाडावर जाऊन आदळली. श्रीबाबांच्या कृपेने मला कांहीं एक झालें नाहीं. सोबतच्या फोटोवरून कल्पना करतां येईल कीं, ह्यांतून मनुष्य त्यांच्या (श्री बाबांच्या) कृपेशिवाय कसा वांचूं शकेल, मला अर्ध्या तासानंतर क्लीनरनें खालीं पडलेल्या मालाखालून ओरडून काढलें. ही सर्व श्रीबाबांचीच कृपा समजून आम्हीं येंथें समाधीचे दर्शनाला आलों. अशीच त्यांची कृपा सतत आम्हांवर राहो, हीच त्यांचेजवळ प्रार्थना.

अपघातांत

सांपडलेली

सोटार

X

X

X

‘श्रीसाई’ नामाचा चमत्कार

श्री औंकारनाथ स्वामीजी, थोतापहडी आश्रम, आंध्र, यांनी ‘शांति’ या तेलुगु नियतकालिकांत लिहिलेला एक लेख इंग्रजीत भाषांतर करून श्री. के. एन्. चौधरी यांनी आमच्याकडे पाठविला होता. त्या लेखांतील कांहीं भागाचा मराठी अनुवाद येथें दिला आहे. आपल्या लेखांत श्री औंकारनाथ स्वामीजी म्हणतातः—

सध्यां श्रीसाईची पूजा सबंध देशभर चालू आहे. यंदाच्या वर्षी जन्मोत्सवानिमित्त कांहीं भक्तमंडळी आश्रमांत आली होती. रोजच्या प्रार्थनांच्या कार्यक्रमाबरोबरच दर गुरुवारीं भक्तजन श्रीसाईचीं भजने म्हणत असत.

एका दिवशीं मी पूजा—गृहांत गेलो. पूजागृह अतिशय लहान आह. त्याच्या कौपन्यांत श्रीसाईची एक तसबीर आहे. मीं लगेच भक्तांना सांगितले की, वरच्या मजल्यावर बांधकाम चालू असलेल्या नव्या प्रशस्त खोलींत श्रीसाईपूजा यापुढे करीत जाऊ. त्याप्रमाणे लगेच व्यवस्था केली, आणि आश्रमांत श्रीसाई—मंदिर तयार झाले.

या श्रीसाई—मंदिरांत श्रीसाईची स्थापना झाल्यापासून तेथें अनेक चमत्कार आढळून येऊ लागले. त्यांतील कांहीं पुढीलप्रमाणे:—

नैवेद्यासाठीं जेव्हां जेव्हां श्रीसाईपुढे फळे ठेवण्यांत येत तेव्हां प्रत्येक फळावर ‘साई’ अशीं अक्षरे उमटूं लागलीं !

नैवेद्य ठेवल्यानंतर थोड्या वेळानें पहावें तर त्यापैकीं थोडासा भाग कमी झालेला असे.

केळ्यासारख्या फळांवर ‘साई’ नाम उमटे. तेव्हां असें मनांत आलें कीं, या मऊ फळांवरचे नांव कायम राहणार नाहीं. यासाठीं मीं साईपुढे एकदां लाकडी सफरचंद अर्पण केले. त्या सफरचंदावर साईनाम उमटले ! हेहि कायम टिकेल न टिकेल या आशंकेने मीं एकदां एक नारळ साईना अर्पण केला. त्या नारळाच्या दोन्ही बाजूंवर साईनाम ठळकपणे खोदल्यासारखे उमटले ! आतां हा लेख लिहीत असतां तो पवित्र नारळ माझ्यासमोर टेबलावर आहे व त्यावरील साईनामाक्षरे मला स्पष्ट दिसत आहेत. कांहीं काळपर्यंत जें जें फळ श्रीसाईपुढे ठेवावें त्या त्या फळावर श्रीनाम उमटत असे. काजूचे फळ नैवेद्यासाठीं ठेवल्यावर वरचे फळ आणि फळाला असलेली काजू बी या दोहोंवर साईनाम उमटे.

एकदां दोन स्त्रीभक्त माझ्या आश्रमांतील पर्णकुटिकेतून संध्याकाळीं बाहेर पडत असतां एक मोठा साप त्यांच्या पायांवरून गेला. एका स्त्रीने तर चुकून सापाच्या शेंपटीवर पाय दिला. लगेच दोघीजणी मोठ्यानें आर्तस्वरांत ‘उँ साई’ असें ओरडल्या. त्यावर साप उभारलेली फणा खालीं करून तेथून हळूहळू निघून गेला ! मी हा सर्व प्रकार आंतून पहात होतों. त्या लिया थांबलेल्या मीं पाहिल्या व त्यांचा आर्तध्वनिही मीं ऐकला.

पीठापुरम्भचा एक भक्त एके दिवशीं पूजेच्या वेळी म्हणाला, ‘ही सोन्याची आंगठी श्रीसाईना अर्पण करा; तिच्यावर श्रीसाईनाम उमटले तर ती श्रीसाईना मी अर्पण करणार आहें.’

त्याच्या विनंतीप्रमाणे श्रीसाईना आंगठी अर्पण केली. श्रीसाईचें नंबंव तीवर उमटले, त्यावेळीं त्या भक्तानें आंगठीचे तीस रूपये अर्पण केले व आंगठी ही पूज्यस्मृति म्हणून स्वतःसाठीं ठेवून घेतली. त्यानंतर अनेक भक्तांनी आपल्या आंगठ्या, गळ्यांतल्या सांखळ्या, रिस्टवॉच इत्यादि वस्तु पूजेत श्रीसाईना अर्पण केल्या. त्या सर्वांवर श्रीसाईनाम उमटले.

भक्तांना देण्यासाठीं पवित्र विभूतिसंचय असावा म्हणून विभूतीचा (उदीचा) एक मोठा गोळा करून श्रीसाईसमोर पूजेच्या वेळीं ठेवला असतां त्यावराहि साईनाम आपोआप दिसू लागले.

आश्रमांतील एकजण त्यावेळीं तापानें फणफणत होता. त्याला या विभूतीच्या गोळ्यांतील थोडी विभूति पाण्यांत मिसळून प्यायला दिली. त्याचा ताप लगेच उतरला व थोड्याच वेळांत तो पहिल्यासारखा आश्रमकार्यात वावरूं लागला.

एकदां आश्रमांतील गाईचें दूध एकदम कडवट झाले. दोन दिवस दुधाचा कडवटपणा कायम राहिला. नंतर गाईच्या अंगाला ही विभूति आम्हीं चोळली. त्यानंतर दूध पूर्ववत् गोड झाले!

पूर्वी आश्रमांत श्रीसाई-पूजा आठवड्यांतून फक्त गुरुवारीं होत असे. पण आतां मात्र दररोज सकाळीं व संध्याकाळीं साईपूजा करण्यांत येते.

आर. एन. शिंदे अॅण्ड सन्स्

चष्म्यांचे व्यापारी

मुख्य दुकान : २०७, गिरगांव रोड, मुंबई ४

शाखा : [१] चामार बाग रोड [२] मुकुंद मॅनशन
परळ, मुंबई १२. न. चिं. केळकर रोड,
दादर, मुंबई २८

[३] ९२०-२१ सदाशिव, पुणे २

वामनपंडित आणि श्रीज्ञानेश्वरी

~~~~~ लेखक : वाड्ययप्रभु खं. स. त्रिलोकेकर ~~~~

आख्यायिका आणि ऐतिहासिक सत्य यांत जमीन-अस्मानाचे अंतर असते, पण वहुजन समाजास आख्यायिकाच्य जास्त आवडतात. याचे कारण त्या ऐकतांना मनोरंजक वाटतात. अशा परिस्थिर्तीत त्या मनोरंजनाचा विरस करून रक्ष ऐतिहासिक सत्य शोधून काढण्याच्या भरीस लोक पडत नाहीत. रोम शहर जळत असतांना नेरो हा फिडल-वादनांत दंग झाला होता. ही झाली आख्यायिका. हें कांहीं ऐतिहासिक सत्य नाहीं, असें इतिहासज्ज कंठरवार्ने सांगत असले तरीसुद्धां लोकांची नेरोबद्दलच्या या आख्यायिकेची गोडी सुटत नाहीं. किंवदुना, खन्या इतिहासापेक्षा दंतकथावजा अशा आख्यायिकांची लोकांत जास्त चर्यक असते. मराठी वाड्यायांत ज्या अनेक आख्यायिका आहेत त्यांत 'यथार्थदीपिकाकार' वामन पंडित यांनी श्री ज्ञानेश्वरी आणि श्री ज्ञानेश्वर-महाराज यांच्यावर उडविलेला टीकेचा कडाका केवळ आख्यायिकेच्या रूपानेच लोकांस परिचित आहे. श्री. मामा वेरेकरांसारख्या प्रासिद्ध साहित्यिकापासून तों इतर लोकांपर्यंत कितीतरी जणांनी या आख्यायिकेचा आपापत्या समाधानासाठीं उल्लेख केलेला आहे. पण या आख्यायिकेचे खरे स्वरूप लोकांपुढे कोणीही मांडलेले नाहीं. लोक फक्त वामन पंडिताने श्री ज्ञानेश्वरांची चांगलीच उडविली आहे, या आख्यायिकेवरच खूष. या आख्यायिकेवर वाड्यायीन दृष्ट्या प्रकाश पाढणे जरुर आहे.

यथार्थदीपिकेत ९ व्या अध्यायांत वामन पंडितांनी श्रीज्ञानेश्वर, श्रीमच्छंकराचार्य आणि श्री रामानुजाचार्य यांच्यावर टीका करून जो वाद-वितंडवाद घातला आहे, त्याचे थोडक्यांत पण स्पष्ट स्वरूप वाचकांपुढे मांडून त्या वादाचा, त्यांना परिचय करून देणे हा या लेखाचा पहिला उद्देश आहे. खरे पाहिले तर जिज्ञासु, अभ्यासी आणि विद्यार्थी वर्गासाठी हें काम कोणीतरी यापूर्वीच करायला पाहिजे होतें. 'ज्ञानेश्वरीतील तौलनेक तत्त्वज्ञान' या आपत्या प्रबंधांत डॉ. पेंडसे यांनी 'वामन पंडित व ज्ञानेश्वर' असें एक प्रकरण लिहिले आहे. पण त्यावरून सुद्धां ह्या दंतकथावजा वादाची सुस्पष्ट कल्पना होत नाहीं. या लेखाचा दुसरा उद्देश म्हणजे वाड्यमयीन वादांतील एक अनुदात, अनुदार असूयाप्रेरित व खोडसाळ अशा वादाचे चित्र रसिकांपुढे मांडणे हा होय. एवढा मोठा वादाचा धुरोळा पंडितांनी कां उडविला आहे? हें वादाचे प्रकरण आहे तरी काय, याचा अल्प परिचय या लेखांत आढळेल.

हे वादग्रस्त केंद्र म्हणजे गीतेतील ९ व्या अध्यायांतील चौथा, पांचवा व सहावा हे क्षेक होत सूलगतिचे क्षेक असे आहेत:—

मया ततमिदं सर्वं जगद्ब्यक्तमूर्दिना ।

मत्स्यानि सर्वभूतानि च चाहं देष्वबृथितः ॥ ४ ॥

[माझ्या अव्यक्त मूर्तीनें हैं सर्व जग व्याप्त आहे. सर्व भूतें माझ्यांत स्थित असून मी भूतांत स्थित नाहीं.]

नच मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभृत्त च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

[आणि तीं भूतेही माझ्यांत स्थित नाहीत. माझा ऐश्वर्ययोग पहा. मी भूतांचा धारणकर्ता आहे, पण भूतांत स्थित नाहीं. माझा आत्मा हा भूतांचे पोषण व वर्धन करणारा आहे.]

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

(जसा सर्वत्र फिरणारा महावायु आकाशांत नित्य स्थित आहे, तशीं सर्व भूतें माझ्यांत स्थित आहेत, असा तू निश्चय कर.)

गीतेतील वरील तीन श्लोकांवर शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, ज्ञानेश्वर आणि वामन पंडित यांनी भिन्नभिन्न टीका केलेली असल्यामुळे या चार टीकाकारांनी आपापल्यापरी कोणत्या भूमिकेवरून टीका केलेली आहे हैं कळल्याशिवाय प्रस्तुत वादांचे स्वारस्य कळणे शक्य नाहीं. म्हणून प्रत्येकाची भूमिका लक्षांत असणे अवश्य आहे. शंकराचार्यांची भूमिका अद्वैतवादाची, रामानुजांची विशिष्टाद्वैतवादाची आहे. ज्ञानेश्वरांची भूमिका लोकसंग्रहाची आहे; ती त्यांनी १८ व्या अध्यायांत ‘पै आतंचेनि वो रसें गीतार्थ ग्रंथन मिसें। वर्षला शांत रसें। तो हा ग्रंथ ॥’ या ओवींत सांगितली आहे. याखेरीज मराठी सारस्वत निर्माण करणे या उद्देशाचा देखील या भूमिकेत समावेश आहे. ही गोष्ट या वादांत जरी गौण वाटत असली तरी ती नजरेसमोर असणे जरूर आहे.

वामन पंडिताची भूमिका अशी आहे कीं, ज्ञानानें निर्गुण ब्रह्म जाणूनहि श्रीकृष्णाच्या चतुर्भुज सगुण मूर्तीची भक्ति करणे हैंच, भागवतांत सांगितल्याप्रमाणे, गीतेचे रहस्य आहे. सळदर्शनांनी रामानुज आणि वामन पंडित यांच्या भूमिका सारख्याच असाव्यात अशी वाचकांची अपेक्षा असणे साहजिक आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं. रामानुजांच्या टीकेत भागवताचा निर्देश नाहीं. तर वामनाच्या यथार्थदीपिकेची सारी भिस्त भागवत ग्रंथावर आहे, हैं यथार्थदीपिकेच्या वाचकांस जागोजागीं आढळून येते.

येणेप्रमाणे शंकराचार्य, रामानुज, ज्ञानेश्वर आणि वामन यांच्या टीका-ग्रंथांच्या भूमिका लक्षांत घेऊन आपण उपरनिर्दिष्ट गीतेतील ९ व्या अध्यायांतील ४, ५ व ६ या श्लोकांकडे पाहिले तर ९ व्या अध्यायांतील ४, ५ व ६ या श्लोकरूपी क्रीडांगणावरील हा चौरंगी सामना आहे असें कोणाला वाटण्याचा साहजिकच संभव आहे. पण वस्तुतः तशांतला कांहीं प्रकार नाहीं. किंवा भलीच्या एकाच बैठकीवर बसलेले रामानुज व वामन पंडित हा एक पक्ष तर शंकराचार्य आणि ज्ञानेश्वर यांचे ‘भिन्न’ पक्ष असा निरान तिरंगी तरी हा सामना असला पाहिजे अशीहि कोणी अपेक्षा केल्यास तें वावगें होणार नाहीं. पण अत्यंत गंमतीची गोष्ट ही कीं, या सामन्यांत

शंकराचार्य, रामानुज आणि ज्ञानेश्वर ह्या तिघांचा एक पक्ष तर विरोधी पक्षांत एकटे वामन पंडित, असा हा दुहेरी सामना आहे. शंकराचार्य हे उघडउघड अद्वैतवादी असल्यामुळे वामनांचा त्यांना कसून विरोध असणे स्वाभाविक आहे. पण ज्ञानेश्वरांनी वामनांचे एवढे काय धोडे मारले होते तर सबंध यथार्थदीपिकाभर त्यांनी ज्ञानेश्वरांचा वेळोवेळी 'मंगलाचरणांत क्षुद्र देवतांना वंदन करणारे, सिद्धीच्या जोरावर लोकांना फसवून मोठे टीकाकार म्हणून मिरविणारे' असा उल्लेख कां करावा; याची कारणे शोधून काढली पाहिजेत. ती कारणे गीतेतील ५ व्या अध्यायाच्या १८ व्या श्लोकावरील वामनांच्या टीकेवेळन अनुमानाने काढणे सुलभ झाले आहे. 'शुनिश्चैव श्रपाके च पंडिताः समदर्शिनः' या दुसऱ्या चरणावरील त्यांची टीका मोठी गमतीची आहे. शंकराचार्य, रामानुज आणि ज्ञानेश्वर हे एकमतांनी सांगताहेत की, आत्मविद् मनुष्य, ब्राह्मण आणि चांडाळ यांच्यांत एकच आत्मा पहातो आणि या एकात्मक बुद्धीनेच त्यांच्याशी सारखेपणाने वागतो. वामन पंडितांना हें सपश्चेत मान्य नाही आणि पसंतही नाही. ते जातीचे अस्तल ब्राह्मण, त्यांना हा चांडाळाचा विटाळ मुळीच पसंत नाही. म्हणून 'शुनिश्चैव श्रपाकेच' या चरणावरील टीका त्यांनी आपली जातीयता राखली जावी इतक्या दक्षतेने केली आहे.

ते म्हणतातः—

जे ब्रह्मत्व पाहती ब्राह्मणी । तेंचि ब्रह्म दिसे चांडाळपणी । त्यास बाहेर दुर्लभी घालिती पाणी । ब्राह्मण पूजिती नेऊनि घरांत ॥ ६३३ ॥ ३ कास्यधातु गंद्वशपात्र । भोजनपात्रही कास्यमात्र । परि त्यांत जेविती अन्ने विचित्र । गंद्वषपात्री थुंकती ॥ ६३४ ॥ न करिती गंद्वषपात्री भोजन । आणि ताटांत कोणी न थुंकिती जन । एवं सम पाहणेचि ३ अपरोक्ष ज्ञान । वर्तेण यथायोग्य ॥ ६३५ ॥

आत्मोपम्य भाव रोमरोमांत भरलेल्या श्री मच्छंकराचार्यादि संतांचे एक मत तर वामनासारख्या जातिवंत ब्राह्मणांचे मत त्याहून कसें भिन्न आहे, ही गोष्ट यावरून सिद्ध होते. इतकेच नव्हे तर यांच्याच पुढील २१ व्या श्लोकाचा 'ब्राह्मस्पर्शेष्व सक्तात्मा' मूलभीतेतील हे सामासिक शब्द. पण ते वामनांच्या जातिवंत ब्राह्मण मनाला खटकल्यामुळे त्यांनी 'शस्त्रक्रिया यशस्वी' परंतु 'रोग्याचे मरण' या न्यायाने या शब्दाची कशी दुर्दशा उडविली आहे हें ज्याला पहावयाचे असेल त्यांनी यथार्थ-दीपिकेतील ही टीका अवश्य वाचावी !

एवंगुणविशिष्ट वामन पंडितांस श्री ज्ञानेश्वरांचे सारे चरित्र भ्रष्टपणाचे वाटणे स्वाभाविकच आहे. ज्या ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीत 'हे कल्पादि भक्ति मियां' भागवत मिसें ब्रह्मेया । उत्तम म्हणौनि धनंजया । उपदेशिली ॥ ज्ञानी इयेते स्वसंविच्छिन्न । शैव म्हणती शक्ति । आम्ही परम भक्ति । आपुली म्हणै ॥' असा अद्वैत, शैव आणि वैष्णव यांच्या संप्रदायांचा समन्वय केला आहे ती ज्ञानेश्वरी 'यथार्थदीपिके'त त्यांना पदोपदीं खटकणे हें पंडितांच्या स्वभावधर्मास अनुसरूनच

आहे. ज्या ज्ञानेश्वरांनी शूद्रादिकांना ब्रह्मविद्येचे अधिकारी करून ब्राह्मणांना लाज-विणारे असें खरे ब्राह्मणधर्म ज्यांच्या रोमरोमांत भरले आहेत, अशीं माणसें निर्माण केली त्या ज्ञानेश्वरांबद्दल जुन्या वलणाच्या सनातनी वामन पंडितांच्या मनांत राग असणे आणि तो त्यांनी वेळोवेळी यथार्थदीपिकेत अत्यंत खोडसाळपणे प्रदर्शित करणे, यांत कांहीं नवल नाहीं. खरें पाहिलें तर ज्ञानेश्वरी हा ६०० वर्षांपूर्वीचा जुना ग्रंथ, तर ‘यथार्थदीपिका’ हा त्यानंतर ३०० वर्षांनी जन्मास आलेला. पण ज्ञानेश्वरीचे तारुण्य, नाविन्य, रमणीयता आणि टवटवी हीं अशून शुळेंदूप्रमाणे वाढत्या प्रमाणांत आहे; तर ‘यथार्थदीपिका’ या ग्रंथास लवकरच म्हातारपण आलें असें म्हणावें लागतें. याचीं कारणे आकुंचितपणा आणि असूयात्मक टीकेने बरबटलेल्या ‘यथार्थदीपिके’तच रसिकांस ओतप्रोत भरलेली आढळतात.

वामन पंडितांनी नवव्या अध्यायांतील ४-५-६ ह्या ओव्यांभोंवती धातलेल्या वादाची रूपरेखा वाचकांपुढे स्पष्टपणे असावी म्हणून एवढा हा विस्तार करणे अपरिहार्य होतें. आतां आपण प्रत्यक्ष वाद काय आहे तें पाहू. अ. ९ यांतील गीतेंतील ४, ५, ६ हे श्लोक व त्यांचा मराठी अनुवाद वर दिलेलाच आहे. शंकराचार्य, रामानुज आणि ज्ञानेश्वर ह्यांनी प्रत्येक श्लोक स्वतंत्रपणे घेऊन आपापल्या टीका केल्या आहेत. शंकराचार्य आणि रामानुज ह्यांनी पदप्रपद घेऊन टीका केली आहे; तर ज्ञानेश्वरांनी उपसंहारांत ‘पद-प्रपद पाहून मीं हें ग्रंथन केलें आहे’ असें म्हटलें आहे. अर्थात् त्यांनी प्रत्येक श्लोकावर आपलें स्वतंत्र असें भाष्य केलें आहे. वामन पंडितांची टीका तर पद-प्रपदाचा कीस काढून व ओढाताण करून केलेली आहे, हें मात्र सांगणे जरूर आहे.

४ थ्या श्लोकांत क्रृष्णानें ‘माझ्या अव्यक्त मूर्तीनें हें सर्व व्यात आहे. सर्व भूतें माझ्यांत स्थित असून मी भूतांत स्थित नाहीं’ असें सांगितलें. ५ व्यांत ‘माझा ऐश्वर्य-योग पहा. मी भूतांचा धारणकर्ता आहें. पण भूतांत स्थित नाहीं. माझा आत्मा हा भूतांचा पोषण व वर्धन करणारा आहे.’ असें सांगून ६ व्यांत ‘सर्वत्र फिरणारा महावायु वाकाशांत स्थित आहे तरी सर्व भूतें माझ्यांत स्थित आहेत, असा तुं निश्चय कर’ असें म्हटलें आहे. शंकराचार्य, रामानुज आणि ज्ञानेश्वर ह्यांनी प्रत्येक श्लोक स्वतंत्रपणे घेऊन आपापली टीका केलेली आहे. ह्या सर्वांनी ६ व्या श्लोकांतील आकाश आणि वायूचा दृष्टांत ऐश्वर्ययोगाला लागून घेतलेला आहे. पण वामन पंडितांच्या मतें ही चूक आहे. त्यांची इतर टीकाकारांविरुद्ध तकार ही कीं, हा ६ व्या श्लोकांतील आकाश-वायूचा दृष्टांत ४ थ्या श्लोकांतील ‘मत्स्थानि सर्वभूतानि’ या चरणाला ज्ञान योजलेला आहे. त्यांच्या मतें भगवंताला काय वेड लागले होतें, कीं ज्यांत अधिकार याणि विवर्त असत्य असे सर्परुज्जुप्रमाणे दृष्टांत. सोडून हा आकाश-वायूचाच दृष्टांत का घेतला? म्हणून ते म्हणतात:—

अधिकार असे सत्य। विवर्त भासे असत्य। ऐसे कोटि दृष्टांत सोडेनि अगत्य। काय हाच दृष्टांत सर्वज्ञास आठवला ॥ ६५३ ॥ मगवंत म्हणा वेडा। अथवा त्या टीकेची श्रद्धा सोडा। गीता वाचणे, तरी वाचा। गोडगोष्ठी ॥ ६५४ गीता

जाते पश्चिमेकडे । टीका चढे पूर्व दिशा पर्वताचे कडे । दोन्हीस हात लाविती बापुडे । अर्थ सांपडे केंवी तयां ? ॥ ६५५ ॥

वामनांच्या मतें शंकराचार्य, रामानुज आणि ज्ञानेश्वराप्रमाणे टीका जमेस धरत्यास ‘आकाश-वायुचा’ दृष्टांत एकदेशी ठरतो. दृष्टांत आणि दार्ढीत यांस जुळत नाही. आकाश व वायु हा दृष्टांत आणि भगवंत व भूतें हा द्रार्ढीत होय. म्हणून पंडितांनी हें दृष्टांताचे कोडे मोठ्या ऐरंत सोडविले आहे. ते म्हणतात:—

भूतें असोनि नसर्ती । हें सिद्ध करितो श्रीपती । या दृष्टांतें भूतें निश्चित असर्ती ।

बळकटी होती या गोष्टीची ॥ ६६० ॥ मी त्यांत नाहीं । तीं मज मार्जी नसर्ती कांहीं । उडाल्या यो गोष्टी दोनीही । प्रथम गोष्टीस दृष्टांत हा देतां ॥ ६६१ ॥

४ था आणि ५ वा हे दोन क्लोक एकत्र घेण्याची कलृति करून नंतर ६ व्या क्लोकांतील आकाश-वायूच्या दृष्टांतावर चर्वित चर्वण करून आपली पाठ थोपदून घेऊन वामन म्हणतात:—

उदंड टीकाकार जाले समर्थ । परि या क्लोकांचा अचुंबितार्थ । या ‘यथार्थदीपिके’-नेच प्रकटला यथार्थ । अनन्यशरणगति-प्रतापे ॥ ६७८ ॥

यापुढे ज्ञानेश्वरांवर आणि शंकराचार्यांवर किती पोरकट टीका केली आहे ती पहा:—‘मंगलाचरणी क्षुद्र देवता । त्यास कठीण अत्यंत हे गीता’ ज्ञानेश्वरांवर या शिवीवजा शब्दाचा प्रयोग किती वेळा केला आहे याची गणतीच नाहीं.

आतां शंकरचार्यांची कशी शोभा केली ती पहा:—‘अद्वैताच्या आश्रये । ब्रह्मचि सर्व देवता या निश्चये । आम्ही ज्ञानी जगद्गुरु स्वयें । ऐसे मानूनि वर्म चुकले भक्तीचे ॥ ६७० ॥ ब्रह्म सर्वत्र सम । तरी घरची बटिक काय नव्हें ब्रह्म ? । कां तिचे श्रवण कीर्तन न करावें परम ? । कां मंगलाचरण तिचे करू नये ॥ ६८१ ॥

ही टीका म्हणजे आचरटपणाची कमालच होय. गीतेवर ‘टीका करणारे’ उदंड टीकाकार झाले, पण त्यांत आचरटपणा व पोरकटपणाचा जर कोणी विक्रम केला असेल तर एक ह्या ‘यथार्थदीपिके’नेच होय. खरोखर शंकराचार्यांनी घरची बटिक पाहून सुद्धां तिला ब्रह्म म्हणून वंदन केलें असतें, पण वामनांनी तिला घरांतून लाथ मारून हांकून देऊन तिच्यांतील ब्रह्माला मनांतल्या मनांत नमस्कार करून ते मोकळे झाले असते; हें ५ व्या अध्यायांतील त्यांच्या ‘शुनिश्चैव श्वपके च’ या क्लोकाच्या टीकेवरून सिद्ध झाले. १८ व्या शतकांतील सुप्रसिद्ध तत्त्ववेत्ता-Erasmus-इरॅस्मस याच्या तत्त्वज्ञानाबद्दल अशी बोलवा आहे कीं, त्याच्या तत्त्वज्ञानांत परमेश्वरासाठीं भव्य असें मंदिर आहे आणि मागल्या बाजूस सैतानासाठीं लहानशी मठीही आहे. वामनांचा आत्मौपम्य धर्म देखील अशाच प्रकारचा दिसतो. फरक इतकाच कीं, पंडितांनी आपल्या मठीवर ‘समदर्शनी’ अशी पाटी लाविली असती.

शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर हे उघड उघडपणे पंडितांनांमात्य नाहींत, पण रामानुजाचार्य तर कडे वैष्णव मक्त होते. त्यांच्या टीकेचा तरी त्यांनी शांतपणे विचार करायल्य हवा होता. रामानुजांनी तर ऐश्वर्ययोगाचा दृष्टांत सुगम व्हावा म्हणून ‘न घटादीनां जलादेः इव’ घटांत जसें पाणी असतें तशी सुद्धां माझ्यांत भूतें नाहींत

असें आपल्या टीकेत म्हटले आहे. पण इतर टीकाकारांवर मात करण्याच्या इर्षेंने पेट-लेल्या पंडितांनी तो दृष्टांत देखील विपर्यस्त केला आहे. (यथार्थदीपिका. अ. ९ ओ. ३४४-५६).

मूळ गीतेतल्या अनुक्रमप्रमाणे शंकराचार्य, रामानुज व ज्ञानेश्वर यांनी खालील-प्रमाणे आपल्या टीकेची मांडणी केली आहे.

द्राष्टांत	$\left\{ \begin{array}{l} १ \text{ भूते माझ्यामध्ये आहेत.} \\ २ \text{ भूते माझ्यांत नाहींत.} \\ ३ \text{ मी भूतांत नाहीं.} \end{array} \right.$	श्लोक ४ था. इंद्रियप्रतीत सत्य श्लोक ५ वा. ऐश्वर्यभोग-इंद्रियातीत

दृष्टांत ४ आकाश, वायु. हा दृष्टांत

वामनांच्या मतें असा भलताच दृष्टांत देण्याला भगवंत कांहीं वेडा नव्हता. म्हणून त्यांनी २ व ३ ह्या ५ व्या श्लोकांतील विधानांचा संक्षेप करून हें दृष्टांताचे गणित, सोडविलें आहे, आणि त्याच्यावर, आपला सर्वशतेचा टेंमा मिरविण्यासाठी ‘ऐश्वर्ययोगावर’ पाल्हाळांनी भरलेले असें लांबलचक प्रवचन झोडले आहे. या प्रवचनांत भागवताच्या एकादश स्कंधांतील द्वितीय अध्यायांतील कवि, हरि या ऋषभ कुळांतल्या भक्तांच्या गोड गोष्टी आपल्या समर्थनार्थ घेतल्या आहेत. ऐश्वर्ययोग म्हणजे अघटित घटना, म्हणजेच चमत्कार होय. घटित घटना म्हणजे ‘जिची’ कारणपरंपरा देतां येते ती, आणि अघटित घटना म्हणजे जिची उपपत्ति लावतां येत नाहीं ती. पण वामन पंडितांना त्यांत कांहींच भेद वाटला नाहीं. ते बोलून-चालून सर्वश. त्यांना अर्जुनाची प्रतीती माहिती होती तशी भगवंताची प्रतीतीही त्यांना अवगत होती, हें त्यांनी स्पष्टच केले आहे. तें असें:—

‘घरून तुझी हे प्रतीती। बोलिलों कीं भूते मजमार्जीं असती। मी भूतीं नसे म्हणोनि मागुती। आपल्या (भगवंताच्या) प्रतीतीनें बोलिलों ॥ ३६० ॥ भगवंताला प्रतीती असते आणि त्याची प्रतीती भक्ताला कळते, हा अजब शोध आहे. तसेच ‘पश्य’ ‘धर्म्य’ ‘प्रत्यक्षावगम’ या शब्द-प्रबंधांची ओढाताण आपल्या सगुणभक्तीचा सिद्धांत साधण्यासाठी केली आहे, इतकेच नव्हे तर औंवी ६३२ ते ६७० पर्यंत आणि इतरत्रही त्यांनी ‘ऐश्वर’ आणि ‘योग’ यावर पुराण झोडून परमेश्वराच्या निगुण आणि सगुण स्वरूपास आपल्या बुद्धीच्या चौकटीत ठाम बसविले आहे. कांहीं एक शिळ्डक ठेविले नाहीं! यावर शंका अशी कीं, हा भगवंताचा ऐश्वर्ययोग जर इतका सुलभ आहे तर मग वेद आणि श्रुति यांनी ‘नोति नेति’ म्हणून त्याचे अमेयत्व आणि अचिंत्यत्व गर्जून सांगितले त्याची वाट काय? ही आपत्ति शंकराचार्य, रामानुजाचार्य आणि ज्ञानेश्वर महाराज यांनी आपल्या टीकेत टाळली आहे. गीता ज्या दिशेनें गेली त्या दिशेनेच शंकराचार्य, रामानुजाचार्य आणि ज्ञानेश्वरमहाराज गेले. पण वामन पंडित मात्र आपल्या घमेंडींत ‘ऐश्वर्ययोग’ चा कडा चढण्यास गेले आणि त्या कड्यावरून त्यांनी आपल्या पांडित्याचा कडेलोट करून घेतला असेच कोणताही ‘यथार्थदीपिके’ चा सूज व मर्मज्ञ वाचक म्हणेल. या कडेलोटाची तयारी त्यांनी प्रारंभापासूनच केली होती, हें यथार्थदीपिकेच्या

प्रस्तावांत 'धर्म्य' आणि 'प्रत्यक्षावगम' वा शब्दांच्या ठासून केलेल्या उल्लेखावरून दिसून येते.

वामन पंडितांनी श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांचा जागोजागी 'मंगलाचरणां क्षुद्र देवतां'-चैं वंदन करणारे असा जो उल्लेख केलेला आहे तो त्यांनी बुद्ध्या केलेला खोडसाळपणा आहे, असें कोणीही निःपक्षपाती विद्वान कबूल करील. ज्ञानेश्वरीच्या राजवाडे संहितेत राजवाड्यांनी जी प्रस्तावना जोडीली आहे त्या प्रस्तावनेते ज्ञानेश्वरींतील १ त्या ओवीवर तीन पाने विस्तृत टीका केली आहे. राजवाड्यांच्या नजरेसे जर वामन पंडितांचा ज्ञानेश्वरासंबंधी 'मंगलाचरणांत क्षुद्र देवतांचैं वंदन करणारे' असा अभिप्राय आला असता तर राजवाड्यांनी वामन पंडितांची अतिशहाण्यांतच गणना केली असती. कृष्ण हा परमेश्वराचा ८ वा अवतार. त्याच्या आधीं सात अवतार झाले. त्या अवतारापूर्वींही जो होता त्या परमेश्वराची 'उँ नभोजी आद्या । वेदप्रति पाद्या । जय जय स्वसंबेद्या । आत्मरूपा ॥ अशी यथाशास्त्र मंगलाचरणांत ज्ञानेश्वरींत प्रार्थना केली आहे. ही व्यतिरेकात्मक प्रार्थना झाल्यानंतर 'देवा तून्हि गणेशु' असें रूपकात्मक वर्णन केलें आहे. तें सुद्धां व्यतिरेक-अन्वय न्यायानें शास्त्रशुद्ध आहे. ज्ञानेश्वरीच्या लेखनांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे दोन पवित्र संकल्प होते. पहिला 'ये मराठेचिया नगरीं ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करी' ही धार्मिक क्रांती. दुसरा 'माझा मन्हाठाच्चि बोल कौतुके । अमृतातेहि पैजां जीके' ही भाषिक क्रांती. ज्ञानेश्वरींत २ न्या आंवीपासून गणेशाचें त्यांनी जें रूपक वर्णिलें आहे तें मराठी सारस्वताचें पुण्याहवाचन होतें, ही गोष्ट आजही विद्वानांच्या लक्षांत येत नाहीं, तर ३०० वर्षांपूर्वी वामन पंडितांच्या लक्षांत न आलीं तर त्यांत नवल कसलें? मराठी ब्रह्मविद्या आणि मराठी भाषा यांच्या द्वारे जर त्यांनी त्या काळीं संयुक्त महाराष्ट्राचीं बीजें पेरिलीं नसुतीं तर मुसलमानी अंमलांत मराठीन्या ऐवजीं वामन पंडितांची 'यथार्थदीपिका' ही फारशी-मिश्रित कन्नड भाषेत लिहिली गेली असती, असा थोरथोर इतिहासज्ञांचा अभिप्राय आहे. या दृष्टीने संयुक्त महाराष्ट्राचे श्रीज्ञानेश्वर हे प्रपितामह आहेत.

'यथार्थदीपिकेत' वामन पंडित असें म्हणतात कीं, जो धर्म भगवतांने भागवतांत सांगितला तोच धर्म गीतेत सांगितला आहे. या समजुतीमुळे ठिकठिकाणी भागवताचे आधार घेऊन त्यांनी आपला ग्रंथ उगाच फुगविला आहे. पण हा सुद्धां एतिहासिक कालविपर्यय आहे. आधीं गीता कीं आधीं भागवत? गीता अर्जुनाला रणांगणावर सांगितली, तर भागवत हें उद्धवाला प्रयाणकालीं सांगितले. इतके करूनही जर त्यांनी एकनाथमहाराजांच्या भागवताप्रसारां आपल्यापुढे समन्वयाच्या दृष्टि ठेवून यथार्थदीपिकेची रचना केली नाहीं,—हें दुर्दैव होय. अशा समन्वयाच्या दृष्टीमुळे एकलाथी भागवतांत अंवीट अशी गोडी उत्पन्न झाली आहे. पण वामन पंडितांनी आपल्या ग्रंथाची प्रस्तावनाच 'परी मी न पीं तें क्षार पाणी । वडिलींकेले म्हणोनि' या अहंकारांत केल्यामुळे मराठी भाषेतील एक लोकोत्तर ग्रंथ आज असून नसल्यासारखा झाला आहे. वामन पंडितांनी ज्ञानेश्वरादि टीकाकारांबरोबर घातलेल्या वादाची आख्यायिका आणि त्या वादाचा खरा इतिहास हा असा आहे.

पंथराज

योगाभ्यासाचा राजमार्ग

लेखक : ना. वा. गुणाजी

हस्थले मनः स्वस्थता क्रिया ।

भक्तियोगबोधाश्च निश्चितम् ॥ १० ॥

— श्रीरमण—भगवानकृत उपदेशसार,

हृदयाचे ठिकाणी मन स्वस्थ करणे हाच कर्ममार्ग, भक्तिमार्ग, योगमार्ग आणि ज्ञानमार्ग होय, असें निश्चितपणे समजावें.

योगश्चित्तवृत्ति निरोधः ।

— श्रीपातंजल—योगसूत्र (२)

पंथराज हा शब्द ज्ञानेश्वरीत सहाव्या अध्यायांत आला आहे. ज्ञानेश्वराच्या मतें, गीतेचा सहावा अध्याय म्हणजे ‘तैसें गीतार्थाचें सार। जें विवेकसिंधूचें पार। नानायोगविभवभांडार। उघडलें का’ (६-११) असा असून तो सांगण्यास सुरुवात करण्यापूर्वी ‘अर्जुना, हा अवधारीं पंथराज’ (६-१५२) असें म्हणून योगाचे विवरण करण्यास त्यांनी आरंभ केला आहे.

अर्थ—पंथराज हा शब्द पंथ आणि राज या दोन शब्दांचा मिळून ज्ञाला आहे. पंथ म्हणजे वाट किंवा मार्ग. परमार्थाचें साधन करीत असतां ज्या मार्गाचें आम्ही आक्रमण करितो, म्हणजे जें साधन आचरितों त्याला पंथ म्हणतात; आणि पंथराज म्हटलें म्हणजे श्रेष्ठ साधन. असें श्रेष्ठ साधन कोणतें! तर तें योग होय.

आतां योग म्हणजे काय हैं आपण पाहूं. योग हा शब्द ‘युज्’ म्हणजे जोडणे या धातृपासून ज्ञालेला आहे, आणि त्याचा अर्थ दोन पदार्थांची जोड किंवा मिलाफ करणे, त्याचा संबंध किंवा ऐक्य घडवून आणणे असा आहे. आणि त्याचा अर्थ पुढे पारमार्थिक ग्रंथांत जीवात्मा आणि परमात्मा यांचे ऐक्य (जीवशिवैक्य) साधणे, त्यांचे तादात्म्य होणे असा ज्ञाला आहे; आणि ज्या उपायांनी व साधनांनी हैं साध्य होईल त्याला योगशास्त्र असें नांव दिलें आहे.

योगशास्त्रः—योगशास्त्राचा विषय हा अर्वाचीन नसून तो फार प्राचीन काला-पासून चालत आला आहे. चारही वेदांत, विशेषतः अथवै-वेदांत याविषयी माहिती मिळेल. वेदांतांत म्हणजे उपनिषदांत ती मिळतेच. आति प्राचीन उपनिषदांत म्हणजे छांदोग्य, बृहदारण्यक, ऐतरेय, तैत्तिरीय आणि कौशितकी यांत

योग या नांवाखार्ली नसली तरी त्याविषयीं माहिती विखुरलेली मिळेल. श्वेताश्वतर उपनिषदांत दुसऱ्या अध्यायांत योगाभ्यासाचीं मूळतत्त्वे आणि तत्त्वज्ञान याविषयीं विवेचन आहे. कठोपनिषदांत तर शानेंद्रियें, मन आणि बुद्धि यांची धारणा—समतोलपणा (तां योगमितिमन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । कठ २-६-१०-११) असें वर्णन केलेले आहे. सर्वोपनिषदांचें सार अशी जी भगवद्रीता ती तर ‘ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्र’ अशी आहे; आणि तिचा प्रत्येक अध्याय योगाचा एकेक भाग आहे. भगवद्रीतेच्या कालानंतर श्रीपतंजलमहामुर्नीनी या शास्त्रांचा नीट व सशास्त्र अभ्यास करून योगसूत्रे रचिलीं आणि त्यांचें एक दर्शन—योगदर्शन बनविलें. यानंतर या शास्त्राचा अभ्यास चालू राहून हठयोग—प्रदीपिका, घेरंडसंहिता, शिवसंहिता आणि अनेक तंत्रग्रंथ निर्माण होऊन त्यांचें एक निराळेच्च ‘आगम—शास्त्र’ झाले आहे. याप्रमाणे योगशास्त्राचा त्रोटक इतिहास आहे.

गीतेचा सहावा अध्याय—‘गीतार्थांचे सार। विवेकसिंधूचे पार। आणि योगविभवभांडार।’ असें ज्या अध्यायाचे ज्ञानेश्वरांनी वर्णन केले आहे, त्याकडे आतां आपण वळू. या अध्यायांत ध्यानाचा अभ्यास सांगितलेला असल्यामुळे त्याला ध्यानयोग किंवा अभ्यासयोग असें अन्वर्थक नांव गीतेच्या कांहीं प्रतीत दिलेले आढळते, तें योग्य आहे. पूर्वीच्या पांच अध्यायांत श्रीकृष्णानें अर्जुनाला सांख्यमताप्रमाणे आत्म्याच्या अमरत्वाचा (आत्मशानाचा) उपदेश केला, कर्मे फलासक्तिरहित व निष्कामपणे आणि ईश्वरार्पण बुद्धीने कशीं करावीत याविषयीं कर्मयोगाचा उपदेश केला, सांख्य व योग या मार्गीनीं ब्रह्मनिर्वाण—मोक्ष कसा मिळतो, याचेंहि विवेचन केले. त्यानंतर या सर्व साधनांचा प्राण किंवा आत्मा, त्यांना दृष्टि देणारा असा अभ्यासयोग या अध्यायांत सांगण्याचा त्यांनी उपक्रम केला. पहिल्या नऊ श्लोकांत मार्गील अध्यायांत सांगितलेल्या शिकवणीचा थोडक्यांत उपसंहार केला. योगाच्या अष्टांगांपैकीं पहिलीं दोन अंगे—यम व नियम मार्गील अध्यायांत कमी अधिक विस्तारानें निरनिराळ्या प्रकारांनी वर्णिलेलीं आहेत, व या अध्यायांत १६-१७ श्लोकांत त्यांचे थोडेसे दिग्दर्शन आहार-विहार, निद्रा-जागर या पुरते केलेले आहे. ११-१४ श्लोकांत आसन कसें घालवे हे थोडक्यांत सांगितलें आहे. प्राणायामाचा निर्देश अ. ४-२९ व अ. ५-२७यांत केल्यामुळे येथे त्याविषयीं कांहीं सांगितलेले दिसत नाही. श्लोक १२ ते २३ यांत योगाचा अभ्यास कसा करावा हे सांगितलें असल्यामुळे हे श्लोक फार महत्वाचे आहेत. २४-२६ श्लोकांत प्रत्याहार (इंद्रिये व मन यांना विषयापासून परावृत्त करणे) सांगितला आहे. हीं योगाचीं पहिलीं पांच बहिरंगे झार्लीं. पुढील तीन अंतरंगे— धारणा (चित्ताची स्थिरता), ध्यान (चित्ताची एकाग्रता) आणि समाधि (चित्ताची एकाकारता किंवा स्वरूपाकारता) हीं श्लोक २० ते २३ यांत योग या संशेखालीं थोडक्यांत सांगितलेलीं आहेत. अशा अभ्यासी योग्याचा सर्वाभूतीं भगवद्भाव कसा होतो आणि सर्वाभूतीं समदृष्टि कशी होते हे २९-३२ श्लोकांत सांगितले आहे. अध्यायाचे शेवटीं अर्जुनाच्या दोन शंकांचे निवारण करून, तपत्वी, हानी आणि कर्मी या सर्वांपेक्षां योगी श्रेष्ठ असल्यामुळे

‘तं योगी हो’ असा अर्जुनास उपदेश करून हा अध्याय संपविला आहे. येणेप्रमाणे या अध्यायाची रूपरेखा आहे.—आतां योगाभ्यासाच्या मुख्य श्लोकांचा विचार करू.

योगाभ्यास- प्रथम साधकानें एकान्तवासांत राहिले पाहिजे, आणि शरीर व मन आंवरून आशा-परिग्रह सोडून सतत योगाभ्यासांत मग व्हावें. पवित्र व शुद्ध अशा ठिकाणी आपले स्थिर आसन मांडावें. तें फार उंच व फार नीच (खोल) नसावें त्यावर दर्भ, नंतर मृगासन आणि त्यावर शुभ्र वस्त्र घालून, चित्त व इंद्रिये यांचे व्यापार नियमित करून मन एकाग्र करून अंतःकरणाच्या शुद्धीसाठी आसनावर बसून योगाभ्यास करावा (श्लोक १०-१२).

आसनावर कसे बसावें?—शरीर (पाठ), डोके व मान ही सम म्हणजे सरल रेषेत निश्चल धारण करून, स्थिर होऊन, दिशांकडे म्हणजे सभोवार न पाहतां नासार्गी दृष्टी लावून, मन शांत आणि निर्भय ठेवून, ब्रह्मचर्यव्रतानें राहून, मनाचे संयमन करून, माझे ठारी (आत्मारामी) चित्त ठेवून मत्परायण होऊन, योगाभ्यासांत रत (युक्त) असावे (श्लोक १३-१४). यांत ‘मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः’ हें फार महत्वाचें आहे. याप्रमाणे सतत आपला योगाभ्यास चालू ठेवणाऱ्या आणि आपल्या मनाचे नियमन करणाऱ्या योग्याला मोक्षप्रद अशी माझे ठारी असणारी शांति प्राप्त होते (श्लोक १५). आहार—विहार व निद्रा-जागर याविषयी मितपणा पाळला पाहिजे. (श्लोक १६-१७). श्लोक १८ यांत स्पष्ट सांगितलें आहे की, जेव्हां त्याचें आवरलेले मन आत्म्याच्या ठिकाणी स्थिर होतें आणि सर्व कामनां-विषयीं तो निस्पृह होतो तेव्हां त्याला युक्त म्हणजे योगी म्हणतात. आणि त्याची स्थिति कशी असते हें एका उपमेनें पुढील श्लोकीं सांगितलें आहे, तें असें—निवांत जागी ठेविलेल्या दिव्याप्रमाणे चित्तनियमन केलेल्या आणि योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याची स्थिति असते. पुढील चार श्लोकांत (२०-२३) योगाची विस्तृत व्याख्या दिलेली आहे, ती अशी—जेथे (म्हणजे ज्या स्थितीमध्ये) योगाभ्यासानें नियमन केलेले योग्याचे मन रमते, जेथे तो शुद्ध मनानें आत्म्याला पाहून आत्म्यांतच संतुष्ट होतो, जेथे इंद्रियांना अगोचर पणे बुद्धिगम्य असें अत्यंत सुख तो अनुभवतो आणि जेथे तो एकदां स्थिरावला म्हणजे तत्त्वापासून केव्हांही ढळत नाहीं, तसेच जी स्थिति प्राप्त झाली असतां दुसरा कोणताहि लाभ त्याला अधिक वाटत नाहीं, आणि ज्या स्थितीमध्ये असतां कोणतेहि मोठे दुःख त्याला चाळवूं शकत नाहीं, त्या दुःखसंबंध नसलेल्या स्थितीला ‘योग’ हें नांव आहे, आणि ह्या योगाचा प्रसन्न चित्तानें आणि निश्चयानें अभ्यास करावा. आणि याचा थोडासा अधिक खुलासा पुढील दोन श्लोकांत केला आहे तो असाः—संकल्प (विषयचिंतन) पासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वासनांचा सर्वस्वीं त्याग करून आणि सर्व इंद्रियांचे मनानेच चोहोंकदून नियमन करून, धैर्ययुक्त शुद्धीनें हल्लूहल्लू शांत होत जावें आणि आत्म्याचे ठिकाणी मन स्थिर करून दुसऱ्या कशाचेहि चिंतन करू नये.

‘आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिंतयेत्।’ हा फार महत्वाचा

उपदेश आहे. पण वाटतो तितका तो सोपा नाही. म्हणून पुढील श्लोकांत असें सांगितलें आहे की, चंचल व अस्थिर मनै जेथें जेथें म्हणजे ज्या ज्या विषयांकडे बाहेर धांवूं लागेल, तेथून तेथून त्याला निग्रहाने आंवरून आणून तें आत्म्याच्या ठारीं स्थिर (आत्मवश) करावें. म्हणजे याप्रकारे अतिशय शांतचित्त, रजोगुणापासून मुक्त, निष्पाप व ब्रह्मभूत झालेल्या योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होतें. आणि याप्रमाणे सदा योगाभ्यास करणारा योगी निष्पाप होऊन ब्रह्मानुभवाच्या निरतिशय सुखाचा उपभोग घेतो. (श्लोक २७-२८). अशा अभ्यासी योग्याचा सर्वांभूतीं भगवद्दाव कसा होतो आणि त्यांची सर्वांभूतीं समदृष्टि कशी होते हें श्लोक २९-३१ यांत सांगितलें आहे. आणि ३२ व्या श्लोकांत याचे थोडक्यांत असें वर्णन केले आहे की, आपणाला जसें सुखदुःख तसेच सर्व जीव-मात्रांना, अशा (आत्मोपम्य) दृष्टीने जो सर्वत्र सारखें पाहुं लागतो तो श्रेष्ठ योगी होय.

यावर अजुनाने दोन शंका घेतल्याः—(१) मन हें फार चंचल, बलिष्ठ व दृढ आहे. त्याचा निग्रह करणे हें वाच्याची मोट बांधण्याप्रमाणे अत्यंत कठण आहे. याला भगवंतांनी उत्तर दिले की, मन हें फार उचंबळ आणि आंवरण्यास फार कठीण आहे हें खरे, पण अभ्यासाने व वैराग्याने त्याला जिकतां येतें आणि आपले मन ज्याने ताब्यांत ठेविले त्यालाच उपायाने आणि प्रयत्नाने योग साध्य होतो. (२) श्रद्धेने योग्याभ्यास करीत असतां मध्येच कांहीं कारणामुळे तो बंद पडला तर काय गति होते? यावर भगवंतांनी सांगितले की, असा मनुष्य कर्धांच दुर्गतोला पावत नाही, मध्येच तो मरण पावला तर पुढील जन्मी दुर्लभ अशा योग्याच्या अगर ब्रह्मवेत्याच्या पावित्र कुलांत उत्पन्न होतो आणि पूर्वसंस्कारामुळे त्याचा योगाभ्यास चालू राहून तो सिद्धि मिळवून परमगतिला पोहोचतो. असें सांगून शेवटीं तपस्वी, ज्ञानी आणि कर्मी या सर्वांपेक्षां योगी श्रेष्ठ असत्यामुळे ‘तं योगी हो’ असा अजुनास उपदेश करून हा अध्याय संपविला आहे.

पातंजलयोगः—भगवद्गीतेच्या कालानंतर योगसूत्राच्या कालाचा उदय शाळा, वेद, वेदान्त (उपनिषदें) आणि भगवद्गीता इत्यादि ग्रंथांमध्ये योगासंबंधीं जीं कांहीं प्रमेये आणि तत्त्वे इतस्ततः विखुरलेली होतीं त्या सर्वांचा नीट अभ्यास करून पंतजलि-महामुनींनी तीं सर्व सूत्ररूपांत गुणून त्यांनीं योगशास्त्र किंवा योगदर्शन तयार केले. सूत्रांची भाषा अतिशय तोटकी पण अर्थपूर्ण असते, आणि ज्या विषयाचीं सूत्रे करणार तो विषय सूत्रकाराला पूर्ण अवगत असावयास पाहिजे. विषयाचे पूर्ण ज्ञान नसलें तर त्यावर सूत्रेच रचितां येणार नाहीत. योगविषयाचा पूर्ण अभ्यास करून पंतजलींनी योगसूत्रे रचून योगदर्शन तयार केले. पंतजाले योगविषयीं काय म्हणतात तें आपण पाहुं.

प्रथमच दुसऱ्या सूत्रांत त्यांनीं योगाची व्याख्या दिली आहे, ती अशीः—योग-श्चित्तवृत्तिनिरोधः’ योग म्हणजे चित्तवृत्तीचा निरोध. पुढे तिसऱ्या सूत्रांत असा निरोध केला असतां काय होतें तें सांगतात—‘तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्।’ तदा म्हणजे: चित्तवृत्तीचा निरोध केश्यावर द्रष्टा म्हणजे आत्मा स्वतःच्या स्वरूपांत अवस्थित होतो (राहतो). आणि तसा निरोध केला नाहीं तर काय प्रकार होतो हें पुढील (चवथ्या) सूत्रांत सांगितले आहे. ‘वृत्तिसारूप्यमितरत्रा’। (निरोधाव्यातीरक्त)

इतर अवस्थांमध्ये द्रष्टा चित्तांतील वृत्तींशी स्वरूपता (तादात्म्य) पावतो. पुढील म्हणजे ५ ते १२ सूत्रांत वृत्ति म्हणजे काय आणि त्याचे प्रकार इत्यादि वर्णन आहे. त्याविषयीं येथे अधिक खुलासा करण्याची जरूरी नाही; फक्त वृत्ति म्हणजे काय हें सांगितलें म्हणजे पुरे. वृत्ति म्हणजे आपल्या मनांत किंवा चित्तांत उठणाऱ्या कल्पना, विचार किंवा संकल्प इत्यादि. यांचा सर्वांना परिचय आहेच. आतां मुख्य प्रश्न हाच आहे की, त्या वृत्तींचा निरोध कसा करावयाचा ? भगवद्गीतेतील भगवानांच्या उत्तराप्रमाणे पतंजलींनी १२ व्या सूत्रांत असें सांगितलें आहे की, ‘अभ्यासवैराग्याभ्यां तञ्चिरोधः’ अभ्यास आणि वैराग्य यांनी त्या वृत्तींचा-मनाचा निरोध होतो. हा अभ्यास कसा करावा हें गीता ६-२६ येथे सांगितलें आहे की, ‘ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ।

अर्थः—चंचल आणि अस्थिर मन जेथें जेथें म्हणजे ज्या ज्या विषयांकडे बाहेर घांवू लागेल, तेथून तेथून त्याला निग्रहानें आंवरून आणून तें आत्माच्या ठारी स्थिर (आत्मवश) करावै.

या विषयीं ज्ञानेश्वरांनी असें सांगितलें आहे की, ‘कां जें यया मनाचें एक निकें। जें देखिले गोडीचिया ठाया सोके। म्हणोनि अनुभवसुखचि कवातिकें। दावीत जाईजे (६-२४०). दुसरें महत्वाचें साधन म्हणजे वैराग्य. वैराग्य म्हणजे विषयाचा मनापासून कंटाळा, अरुचि किंवा अनासक्ति. ही नसली तर नानातङ्हेचे विषय मनांत उमटून येऊ लागतात आणि त्यांचा निरोध करणे फार कठीण जातें; म्हणून वैराग्यहि संपादन केलें पाहिजे.

मनाच्या संयमनाचा विचार करतांना इंद्रियांचाहि परामर्श घेतला पाहिजे. पंच कर्मेंद्रियें आणि पंच ज्ञानेंद्रियें मिळून हीं दहा आणि मन हें अकरावै असा हा अकरांचा संच आहे. याविषयीं भगवद्गीतेत सांगितलें आहे की, —

यततोह्यपि कौतेय पुरुषस्य विपश्चितः ।

इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ २-६० ॥

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।

वशो हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २-६१ ॥

हे कौतेया, प्रयत्न करणाऱ्या विद्वानांचेहि मन हीं उच्छृंखल इंद्रियें बळेच ओहून नेतात. म्हणून युक्त (योगाभ्यासीं रत) होऊन तीं सर्व इंद्रियें उत्तम प्रकारे आपल्या तांब्यांत ठेवून माझ्याकडे च मन स्थिर करावै. ज्याचीं इंद्रियें वश म्हणजे स्वाधीन ज्ञाली त्याची बुद्धि प्रतिष्ठित (स्थिर) ज्ञाली.

या दुर्जन (दुष्ट) इंद्रियांविषयीं ज्ञानेश्वरहि सांगतात की, ‘पाहे पां आयुष्यातै गढल करी। जें सरतें जीवित वारी। तया औषधाते वैरी! काय जिव्हा न म्हणे ॥ ६-३६२. ऐसें हितासि जें जें निकें। तें सदाचि या इंद्रियां दुखे। येन्हवीं सोपें योगासारिखें। कांहीं आहे ॥ ६-३६३ ॥

तेव्हां इंद्रियांसहित मनाचें नियमन (आत्मस्वरूपी लय किंवा नाश) केले पाहिजे. म्हणजे 'तैसें चित्त लया जाये । आणि चैतन्यचि आघवें होये । ऐसी प्राप्ति सुखोपायें । आहे येणे ॥ (ज्ञानेश्वरी ६-३८६). पतंजलि मुर्नीच्या सूत्राच्या भाषेत सांगावयाचें म्हणजे 'तदा द्रष्टुःस्वरूपे अवस्थानम्' तेव्हां द्रष्टा (आत्मा) हा आपल्या स्वरूपांत राहतो. हेच आत्मज्ञान, हाच आत्मसाक्षात्कार.

अर्वाचीन योगशास्त्रः—प्राचीन योगशास्त्राचें स्थूल मानानें विवेचन वर दिलेले आहे. आतां अर्वाचीन योगशास्त्राचेंहि विवेचन थोडक्यांत करू. पतंजलिमुर्नीच्या कालानंतर अनेक योगपंथ निघाले आणि त्यांचे अनेक ग्रंथाहि निर्माण झाले. या सर्व ग्रंथांना मिळून आगमशास्त्र असें नांव आहे. या शास्त्रांमध्यें तीन मुख्य भाग आहेतः (१) वैष्णव, (२) शैव आणि (३) शाक. पूज्य किंवा उपासक देवतेवरून हीं नांवें आलेली आहेत. पहिल्या भागांतील ग्रंथांना पंचरात्र आगम, दुसऱ्या भागांतील ग्रंथांना शैव आगम किंवा शैव सिद्धान्त, आणि तिसऱ्या भागांतील ग्रंथांना शक्ति आगम किंवा तंत्रे म्हणतात. परमात्मा हा विश्वाची जननी किंवा माता आहे असें मानून शाकपंथी देवीच्या नांवानें आणि विग्रहानें त्याची उपासना करितात. या तिसऱ्या भागांत योगावर अनेक ग्रंथ आणि अनेक तंत्रे निर्माण झालीं आहेत. हठयोगप्रदीपिका शिवसंहिता, घेरंडसंहिता, इत्यादि तंत्रग्रंथ तर अनेक आहेत. त्या सर्वांची नांवें देण्याचें कारण नाहीं. या अर्वाचीन योगग्रंथांचें व तंत्र-ग्रंथांचें आणि ज्ञानेश्वरीचें धोरण व विवेचन पाहिले तर हे सर्व ग्रंथ पंथराज सोडून अव्हाटा म्हणजे आडवाटेने जात आहेत असें दिसते. उदाहरणार्थ नाड्या पद्मे किंवा चक्रे, कुंडलिनी इत्यादि विषय प्राचीन योगग्रंथांत नाहींत. अर्वाचीन योगग्रंथांत आणि तंत्रग्रंथांत याविषयीं भरपूर विवेचन आहे. त्यांचे आपण थोडक्यांत वर्णन करू. शिवसंहिता अध्याय दोन यांत त्यांचे वर्णन आहे. श्लोक १७ यांत सांगितलें आहे की, नाड्या ह्या अधोमुख असून त्या कमलतंत्रसारख्या आहेत. कदाचित् नाड्या म्हणजे मज्जातंत्र असतील. इडा नाडी ही डाव्या बाजूस असून सुषुम्नेला वळसा घालून ती उजव्या नाकपुढीत येते. पिंगला नाडी उजव्या बाजूस असून ती सुषुम्नेला वळसा घालून डाव्या नाकपुढीत येते. या दोन्ही नाड्यांमध्ये पृष्ठवंशरज्जूमध्ये असलेली नाडी सुषुम्ना होय (श्लोक २५-२७). या सुषुम्ना नाडीमध्ये सहा चक्रे आणि मस्तकांत एक मिळून सात चक्रे आहेत, तीं येणेप्रमाणे—

नांव	स्थान व देवता	शारीरशास्त्रांतील इंग्रजी नांव
२ मूलाधार (दळे ४)	गुदस्थान (गणपति)	Sacral Plexus
२ स्वाधिष्ठान (दळे ६)	लिंगस्थान (ब्रह्मा)	Prostatic ,
३ मणिपुर (दळे १०)	नाभि (विष्णु)	Epigastric ,

४ अनाहत (दळे १२)	हृदय (रुद्र)	Cardiac	Plexus
५ विशुद्ध (दळे १६)	कंठ (ईश्वर)	Laryngeal	,
६ आज्ञा (दळे २२)	भ्रुमध्य (परमहंस)	Pharyngeal	,
७ सहस्रदल	मैंदू (शिव)	Cavernous	,
		Brain	

मूलाधार चक्रामध्ये त्रिकोणयोनीसारखा भाग असून तिच्यामध्ये विद्युल्लताकार परदेवता कुंडलिनी (शक्ति) साडेतीन वेटाळे घाळून स्थित आहे (क्षेत्र २२-२३).

ज्ञानेश्वराचा अपान-कुंडलिनी योगः—आतां आपण ज्ञानेश्वरींतील सहाव्या अध्यायांतील योगाकडे वळू.

‘योगासारखे दुसरे सोपें काय आहे’ असें जरी ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे तरी त्यांनी आपला योग बराच बिकट केल्यासारखा दिसतो. कारण त्यांच्या योगाचा अभ्यास केलेले बहुतेक कोणी दिसत नाहीत. ज्ञानेश्वराचे सांप्रदायिक शिष्य आणि भक्त आणि ज्ञानेश्वरीचे अभ्यासी हे ज्ञानेश्वराच्या योगाचा अर्थ नीट समजून सांगत नाहीत. कित्येक तर योगभागाचे भाषांतरहि देत नाहीत; आणि कांहीजण मूळांतील शब्द बहुतेक तसेच ठेवितात. अशा परिस्थितीत आम्हांलाहि त्याचा नीट व सरळ अर्थ देतां येत नाही. तेव्हां याविषयीं शब्द्य तितकी माहिती देण्याचा हा प्रयत्न आहे.

ओंवी १५३ पासून हा विषय सुरु झाला आहे. याची परंपरा मूळ शंकरापासून सुरु झाली असून तोहि अद्याप या मार्गाचा कापडी (प्रवासी) आहे. या मार्गाचे इतर पंथांहून श्रेष्ठत्व ओंव्या १५५-१६० पर्यंत वर्णिलेले आहे. मुख्य विषयास सुरुवात १६३ ओंवीपासून होऊन हा विषय ओंवी ३२७-२८ येथे संपला आहे.

आतां याचा अभ्यासक्रम कसा आहे हैं थोडक्यांत पाहूं. प्रथम पूर्वतयारी १८६ ते १८८ ओंव्यांत सांगितली आहे. ती अशीः—

‘मग तेथे आपण। एकाग्र अंतःकरण। करूनि गुरुस्मरण। अनुभविजे॥ जेथे स्मरतेनी आदरे। सबाह्ये सात्त्विके भरे। जंव काठिण्य विरे। अहंभावाचें॥ विषयांचा विसर पडे। इंद्रियांची कसमस मोडे। मनाची घडी घडे। हृदयामाजी॥’

प्रथम साधकानें एक विशिष्ट स्थान शोधून काढिले पाहिजे. तें कसें असावें याचे वर्णन १६३-१८० या ओंव्यांत सांगितलें आहे. तें स्थान संतांनीं वसविलें असावें, वैग्रह्य वाढेल असें रुंतोषकारक, मनाला धैर्य देणारें, अभ्यासाला अनुकूल, रम्य, जेथून परत जाणें हैं विसरविणारें असें वखंट, अतिचोखट, ‘जेथ अधिष्ठान प्रगट डोळां दिसे’ असें तें असावें, नंतर ‘वरि चोखट मृगसेवडी। माजी धूतवस्त्राची घडी। तळवटी अमोडी। कुशावर। असें आसन फार उंच किंवा नीच नसून तें मध्यभारी असावें. (१८५) त्यानंतर आपल्या शरीराची ठेवण-योगासन-याचे वर्णन १९२ ते

१९९ या ओँव्यांत केलें आहे. तें थोडक्यांत असें कीं, पोटन्या मांडी मार्गे वळवून उजव्या पायाची टांच खालीं व डाव्या पायाची टांच त्याचे वर सहज ठेवावी. उजव्या टांचेनै बृषण आणि गुदस्थान यामधील शिवण रेषा दाबावी. गुदमेंद्रामधील चार बोट जागेपैकीं दीडदीड बोट जागा सोडून एक अंगुल जागा उरेल ती टांचेच्या वरच्या भागानै दाबावी. दोनी पायांचे घोटे जवळजवळ व सरळ ठेवून त्यांवर सर्व शरीर सांबरून धरावें. ह्या आसनाला किंवा मुद्रेला मूल-बंधासन किंवा वज्रासन म्हणतात.

आतां पुढची पायरी म्हणजे प्राणायामाची असें कोणासहि वाटेल. पण ज्ञानेश्वराच्या योगांत प्राणायामाचा पत्ता नाही. त्यांत अपानायाम आहे. वज्रासनानै अपानवायु आंतल्या आंत राहून तो वरच्या भागीं जाऊ लागतो. नंतर डाव्या पायावर दोन्ही कर-संपुटे (हात) द्रोणाकार ठेवावी. तेव्हां शिरकमल स्थिर व आंत गेल्याप्रमाणे वाटते, डोळ्याच्या पापण्या मिटूं लागतात. ती अर्धोन्मीलित दृष्टि नासाग्रपटीं जाते व तेथेच थांबते. आजूबाजूचै पाहणेहि बंद होते. शिरकमल आंत गेल्यामुळे कंठमणि दिसेनासा होतो. या मुद्रेला जालंघर बंध असें म्हणतात. नाभि कुगून (पोखे) पोट सपाट झाले (थोके) आणि हृदयभाग आंत विस्तार पावला म्हणजे त्या स्थितीला किंवा मुद्रेला वोटियाण (उड्हीयान) बंध म्हणतात. या बंधांच्या योगानै आंतील मनोविचार व कल्पना मावळून जातात. क्षुधा, निद्रा इत्यादिकांचे स्मरणहि राहत नाही. मूलबंधानै कोंडलेला अपानवायु कुगून पोटांत गुरगुर करू लागतो; आणि मणिपूर चक्रांत राहून झुंजू लागतो. त्यामुळे बाळपणापासून सांचलेली पोटांतील धाण बाहेर पडते, कफ-पित्ताचे निर्मूलन होते. मेद मजा सर्व बाहेर पडून नाडीशुद्धि होते. दुसरीकडे आसनाच्या उबाच्यानै कुंडलिनी जागृत होते.

कुंडलिनी योगः—ओवी २२२ पासून कुंडलिनीचे वर्णन सुरु आहे. कुंडलिनी हे बँड प्रकरण आहे. त्याचा थोडासा विचार करू. कुंडलिनीचा उल्लेख मुख्य दशो-पनिषदांत नाहीं, भगवद्गीतेत नाहीं, पातंजल-योगसूत्रांत नाहीं. शिवसंहिता आणि तंत्र-शास्त्राचे ग्रंथ यांमध्ये तिचा उल्लेख आहे. कुंडलिनी—योग तंत्रमार्गाचा—शक्तीच्या उपासनेचा विशेष भाग आहे. कुंडलिनी जागृत करून जो मार्ग (षट्चक्रे) आक्रमण केला जातो, तो पंथराज असें शक्तिपंथी व नाथपंथी म्हणतात. मुंबईचे डॉ. वसंत जी. रेळे यांनी ‘The Mysterious Kundalini’ नांवाचा ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत ते कुंडलिनी म्हणजे Right Vagus Nerve असें म्हणतात. या ग्रंथाचे प्रस्तावनालेखक शक्तितंत्रविशारद सर जॉन वुडरफ आपल्या प्रस्तावनेत असें म्हणतात कीं, कुंडलिनी म्हणजे Right Vagus Nerve नव्हे, तर ती एकप्रकारची स्थूल शक्ति (Gross form of Energy) आहे. कुंडलिनी मार्गाचे पुरस्कर्ते म्हणतात कीं, ब्रह्मांडाला आधारभूत असणारी शक्ति (Energy) मानवी शरीरांत आहे तिला कुंडलिनी किंवा जीवाची प्राणशक्ति म्हणतात. शक्ति स्फटली म्हणजे तिला रूप कसे असणार ? तेव्हा ‘नागिणीचे पिले’। कुंकुमे न्हालै इत्यादि ज्ञानेश्वरीतील वर्णन

काव्यमय व रूपकात्मकच दिसते. अर्वाचीन वैद्यशास्त्रानें शरीरांतील सर्व अंतरंगांचा अत्यंत चिकित्सापूर्वक शोध केला आहे. त्या आधुनिक शास्त्रकारांना कुंडलिनी आणि तिच्या मार्गांतील षट्चक्रे यांचा पत्ता लागला नाही. ही कुंडलिनी जगदंबा, सर्वांच्या शरीरांत गुदस्थानाजवळील आधारचक्रासन्निधि सुप्त स्थिरीत असते. तिला जागृत करून स्वकार्यास-षट्चक्रे भेदून सहस्रदलांत पोंचण्यास उद्युक्त करणे हाच योगाचा मुख्य भाग आहे. आसन, मुद्रा आणि बंध इत्यादि सर्व यासाठीच आहेत. सुषुम्ना नाडीत निद्रितावस्थेत असलेली ती कुंडलिनी वज्रासनानें चिमटली जाऊन जागी होते आणि त्या सुषुम्नेतून षट्चक्रांचा भेद करीत वरवर जात अखेर मस्तकांतील सहस्रदलचक्रांत जाते आणि तेथे असलेल्या परमात्मलिंगास शक्तिरूपानें मिठी मारते. पृथ्वी, आप, तेज या तीन तत्त्वांचा फळा पाढून ती जेव्हां वायुरूप होते, तेव्हां तिला 'मारुती' असें दुसरे नांव प्राप्त होते. नांव बदललें तरी तिच्या शक्तिपणास केव्हांही वाध येत नाही.

कुंडलिनीच्या प्रवासाचें वर्णनः—सुषुम्ना हा कुंडलिनी वर जाण्याचा मार्ग आहे. या मार्गवर निरनिराळी स्टेशने-चक्रे आहेत. पाहिल्या मूलाधार-चक्रापासून प्रवास सुरु होऊन तो स्वाधिष्ठान, मणिपुर, अनाहत, विशुद्ध, आज्ञा या सहाचक्रांचा भेद करून शेवटच्या मस्तकांतील सहस्रदलांत संपतो. हा कांहीं फारसालांबलचक नाहीं. त्या प्रवासांत कुंडलिनी ही शरीरांतील पृथ्वी, आप, तेज, वायु आणि आकाश या पांचहि तत्त्वांस क्रमाक्रमानें एकमागून एक भक्षण करून ती पार निघून जाते आणि महाशून्याच्या डोहांत-चिदाकाशांत शिरते. पंचभूतांचा लय करण्यास वाहेरून तिला कांहीं साधन आणावै लागत नाहीं. आपाकडून पृथ्वी, तेजाकडून आप आणि पृथ्वी, वायूकडून तेज, पृथ्वी, आप, अशा क्रमानें एका भूतांकडून दुसऱ्या भूतांचा कुंडलिनी फळा उडविते. ह्यालाच ज्ञानेश्वर म्हणतात—“पिंडे पिंडाचा ग्रासु। तो हा नाथसंकेतीचा दंशु ॥ (६-२९१) हा कुंडलिनीचा प्रवास सुरु असतां योग्याच्या शरीरांत कसकसे फेरबदल होतात आणि त्याचें सामर्थ्याहि कसकसे वाढत जाते इत्यादि-कांचे वर्णन ज्ञानेश्वरांनी केले आहे, तें जिज्ञासूनी मूळांतच पहावै.

सुषुम्ना आणि षट्चक्रे हीं अर्वाचीन शास्त्रज्ञांना ज्ञात नाहीत. त्यांपैकीं कांहीं-जणांनी हीं षट्चक्राचीं स्थाने दिलीं आहेत, त्या जागीं मज्जातंतूच्या संघांचीं स्थाने (Plexuses) आढळतात म्हणून षट्चक्रे हीं मज्जातंतूचीं संघस्थाने असावीत असा तर्क केला आहे. आणि त्या त्या चक्रांना तो तीं नांवै देऊन टाकिलीं आहेत. कांहीं-जणांचे असें मत आहे की, हीं षट्चक्रे स्थूल शरीरांत नसून, तीं सूक्ष्मशरीरांत-लिंग-देहांत आहेत.

याविषयीं ज्ञानदेवाच्या नांवावर प्रसिद्ध झालेल्या 'स्वात्मानुभव' ग्रंथांत पुढील मननीय ओव्या आहेत:—

एक व्यर्थ अव्होटा भरले । षट्चक्रे भेदू लागले ।
देखत देखत नागवले । साधून भूते ॥ ७१ ॥

जेथ ठावोचि नाहीं ग्रामा । तेथें कैंची असेल सीमा ।
तेवीं निर्गुणा निरुपमा । कैंचीं चक्रे ॥ ७२ ॥

जेथ हा देहत्रयातीत । वा कैंचा चक्रांचा संधात ।
तया देखणल्ये वर्तत । म्हणोनिया ॥ ७३ ॥

स्थूल सूक्ष्म कारण । विश्व तैजसप्राप्त ।
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ती सगुण । तो दृष्टा यथांचा ॥ ७४ ॥

जेधवां साक्षी ऐसा कळला । तेधवांचि मुक्तिपदा गेला ।
मुक्त म्हणो तरी बांधला । केधवां होता ॥ ७५ ॥

यथा आत्मयाचें रूप कैसें । जें नाहीं कासया ऐसें ।
आपणा आपण प्रकाशें । तेंचि तें ॥ ७६ ॥

श्री रमण भगवानांचा महायोगः—नुकतीच म्हणजे १९५० सालीं ज्यांनी महासमाधि घेतली त्या श्रीरमणभगवानांनीं भगवद्रीतेत सहाव्या अध्यायांत सांगितलेल्या पंथराजाचा फार उत्तम पुरस्कार केला आहे.

आपल्या शास्त्रग्रंथांमध्ये मोक्षप्राप्तीसाठीं चार मार्ग किंवा साधने सांगितलीं आहेत: (१) कर्ममार्ग (२) भक्तिमार्ग (३) योगमार्ग आणि (४) ज्ञानमार्ग. साधकांना आपल्या आवडीप्रमाणे आणि लायकीप्रमाणे यांपैकीं कोणतेतरी मार्ग आक्रमावे व अन्यासावे लागतात. या मार्गांचे साधन करीत असतां साधकाचा अहंकार थोड्याबहुत प्रमाणांत उरतोच. पण हे मार्ग कोणासाठीं आक्रमण करावयाचे त्याचा शोध करणे याला श्रीरमणभगवान आत्मान्वेषण किंवा आत्मविचार म्हणतात. ‘अहमयं कुतो भवति चिन्वतः । अयि पतत्यहं निजविचारणम् । (उपदेशसार १९)—‘कुणुनी मी उठे त्यासी हुडकितां । मीपणा गळे आत्मशोध हा ।’ आत्मशोध हा वरील चार मार्गांहून किंवा योगांहून निराळा व श्रेष्ठ आहे. यांत त्या चारी योगांचा समावेश होतो म्हणून याला महायोग असें म्हणतात; आणि ज्यांनी याचा शोध व प्रसार केला त्या रमणभगवानाला महायोगी असें म्हणतात.

याविषयीं आपल्या ‘उपदेशसार’ ग्रंथांत श्रीरमणभगवान असें म्हणतात की—
हृत्स्थले मनः स्वस्थता क्रिया

भक्तियोगबोधाश्र निश्चितम् ॥ १० ॥

हृदयाचे ठिकाणी मन स्वस्थ ठेवणे हाच कर्ममार्ग, भक्तिमार्ग, योगमार्ग आणि ज्ञानमार्ग होय, हे निश्चित होय.

टीप—आपल्या अरुणाचलपंचरत्नांत ‘हृदय’ म्हणजे काय याचा खुलासा श्रीरमण करतात तो असा—‘हे अरुणाचल परमात्मन्, हृदयामित्यात्मया नृत्यसि भोस्ते वर्दंति हृदयं नाम’ हे अरुणाचल परमात्मन्, तू माझ्या हृदयामध्ये ‘मी मी’

अशा आत्मभावानें-स्फुरणानें नृत्य करितोस; याकरितां तुला ‘हृदय’ असें अन्वर्थक नाम आहे. तसेच आपल्या संदर्शनांतील पहिल्या मंगल श्लोकांत ‘हृदि एषः । हृदयास्यः । हृदयांतील सद्गुरुला हृत् असें म्हणतात. ही सद्गुरुच आत्मा होय.

मन स्वस्थ (वश) करण्याचा मार्गहि ते सांगतात—

वायुरोधनाळीयते मनः

जालपक्षिवद्रोधसाधनम् ॥ ११ ॥

वायूचे रोधन (प्राणायाम) केल्यानें जाळ्यांत सांपडलेल्या पक्ष्याप्रमाणें मनाचा रूप होतो; म्हणजे मन निश्चल होतें.

प्राणबंधनाळीनमासम् ।

एकचिंतनान्ब्रशमेत्यदः ॥ १२ ॥

प्राणाच्या नियमनानें लीन झालेलें मन एकमेवाद्वितीयाच्या चिंतनानें लीन होतें. वृत्त्यस्त्वहं वृत्तिमाश्रिताः ।

वृत्तयो मनो विद्धयहं मनः ॥ १३ ॥

तर्वै वृत्ति (विचार किंवा कल्पना) एका अहंवृत्तीवर अवलंबून आहेत. वृत्ति हेच मन आणि मन म्हणजे अहंकार.

अहमयं कुतो भवति चिन्वतः ।

अयि पतत्यहं निजाविचारणम् ॥ १४ ॥

‘हा अहं (मी) कोटून येतों याचा शोध करितां करितां, वाचांनो, तो गळून पडतो. आत्मविचार तो हाच.

‘हा विचारानि अहंकार सांडिजे । मग असतीच वस्तु होईजे’ ॥

—शानेश्वरी ६-७१

‘तर्वैच अहंभाव जाये । तरी ऐक्य तें आधींच आहे’ ॥

—शानेश्वरी ८-४५

आहेत, ते जिज्ञासूनीं मुळांतच पहावे अशी विनांति करून हें आटपतों.

—यंदा शिरडी येथील पुण्यतिथिमहोत्सवांत—

बाबांच्या पूर्णाकृति प्रतिमेची प्राणप्रतिष्ठा

०००० लेखक—श्रीसाईपदनत बाबांच्या बाळाचें बाळ ००००

दोन वर्षांपूर्वी श्रीसाईबाबांनी पुण्यतिथिप्रसंगी आपल्या कृपाशीर्वादानें समाधिमंदिरावर, आपल्या भक्तांकङ्गन, शिरडी—संस्थान—व्यवस्थापक समितीमार्फत सोन्याचा कळस बसवून घेतला; त्या गोड प्रसंगाचें वर्णन मागील श्रीसाईलीलेच्या अंकांत येऊन गेलेले आहे. अशा रीतीने आपल्या विजयादशमीच्या पुण्यतिथिदिनीं भक्तांच्या आयुष्यांत व मंदिराच्या आयुष्यांत सीमोळळघन घडवून आणले; तसेच त्यानंतर दोन वर्षांनी यंदा आपल्या समाधीच्या शेजारीं, आपल्या जीवनाकृतीची संगमरवरी मूर्ति बसवून, सीमोळळघनाची आणखी एक पुढे पायरी भक्तांना चढावयास लाविली आहे!

महाराजांची जीवनाकृति मूर्ति बनवावी व तिची स्थापना समाधिमंदिरांत करावी, असें व्यवस्थापक समितीने ठरविल्यानंतर ख्यातनाम शिल्पकारांकङ्गन अंदाजपत्रके मागविष्यांत आलीं; व त्यांत श्री. भाऊसाहेब तालीम ह्यांचें अंदाजपत्रक योग्य वाटल्यावरून व त्यांच्या पाठीमार्गे गुरुभक्तीची गोड जोड आहे असें कळल्यानें, त्यांनाच हें काम सौंपविष्यांत आलें. त्यांनी पहिल्याप्रथम एक शाढूची मूर्ति तयार केली व ती व्यवस्थापक समितीच्या सदस्यांना दाखविली; व ती पसंत पडल्यानंतर हळी ज्या मूर्तीची प्राणप्रतिष्ठा व स्थापना करण्यांत आली आहे ती घडविली. ही मूर्ति एका व्यवस्थित खोक्यांत घालून व अनुभवी माणसांच्या देखरेखी-खाली एका मालबाही मोटारमधून मुंबईहून दि. २ आकटोबरला शिरडीस नेण्यांत आली. ती मोटार खंडोबाच्या देवळापाशीं पोंचल्यानंतर तेथून मिरवणुकीने व घोषवादनाच्या निनादांत ती मूर्ति समाधिमंदिरांत समाधीच्या शेजारीं ठेवण्यांत आली.

ह्या गोड प्रसंगाकरितां श्री साईसेवेत मग असलेल्या कित्येक भक्तांना व्यवस्थापक

* * * समितीतफै निमंत्रणे पाठविष्यांत आलीं होतीं. मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेसमारंभाची समर्थी विष्णुयाग व्हावा व त्यावेळीं पवमान पंचसूक्ताचें, तिळाचें मुख्यत्वे हवन व्हावे असें ठरविष्यांत आलें होतें. पवमानाच्या अहेसिद्धता चाळीस आष्टूत्या म्हणजेच २ लघुविष्णु करावयाचें ठरविष्यांत आलें होतें; व ह्याकरितां मुंबई व ठाणे येथून १२ वेदशास्त्रसंपत्र असे ब्राह्मण घेऊन जाण्याचे निश्चित केले होतें. स्थापना व प्राणप्रतिष्ठेची ही धार्मिक बाजू समितीने श्री. डॉ. अणासाहेब गव्हाणकर व प्रस्तुत लेखक यांच्याकडे सौंपविली होती. आचार्य म्हणून

* * * चाळीस आष्टूत्या म्हणजेच २ लघुविष्णु करावयाचें ठरविष्यांत आलें होतें; व ह्याकरितां मुंबई व ठाणे येथून १२ वेदशास्त्रसंपत्र असे ब्राह्मण घेऊन जाण्याचे निश्चित केले होतें. स्थापना व प्राणप्रतिष्ठेची ही धार्मिक बाजू समितीने श्री. डॉ. अणासाहेब गव्हाणकर व प्रस्तुत लेखक यांच्याकडे सौंपविली होती. आचार्य म्हणून

कुर्व्याच्या सर्वेश्वरमंदिराचे पुजारी वे. शा. सं. माधवराव जोशी व ब्रह्मा महणून वे. शा. सं. भालचंद्र श्रीपाद कानिटकर ह्यांची योजना करण्यांत आली होती. त्या दोघांना सहाय्यक महणून ठाण्याचे वे. शा. सं. तात्या जोशी, विनायकराव आठल्ये, नारायणराव जोगळेकर व गजाननराव केळकर व सुंबईचे आणखी ६ इतका ब्रह्मवृद्ध शिरडीस नेण्यांत आला होता. मंगळवारीं द्वारकामाईत महाराजांच्या वसण्याच्या जागेशीजारीं एक शास्त्रोक्त कुंड व २ वेदी तयार करवून घेण्यांत आल्या होत्या व सभोवतालीं दोन्या बांधून ती जागा स्वतंत्र, हवनाकरितां राखून ठेवण्यांत आली होती. दुसरे दिवशीं डॉ. अणगासाहेब गव्हाणकर व इतर ब्रह्मवृद्ध ह्यांना यावयास उशीर झाल्यानें, हवनाच्या कार्यक्रमाला सुरवात उशीरां झाली. ह्या कर्मांचे पुण्याहवाचन डॉ. व सौ. गव्हाणकर ह्यांनी ठेविले. पण त्याच्या अगोदर द्वारकामाईतील महाराजांच्या छायाकृतीपुढे, समाधिमंदिरांतील पाढुकांच्या पुढे व गुरुपाढुकास्थानापुढे, श्रीगजाननमंदिरांत, श्रीशंकरमंदिरांत व श्री हनुमानमंदिरांत विडा, सुपारी व नारळ श्री. व सौ. नाना रागे, श्री. नागेशराव सावंत, श्री. बाबासाहेब कीर्तिकर, प्रस्तुत लेखक व त्याची सौ. ह्यांनी शेषनिनादांत ठेवून महाराजांच्या व ग्रामदेवतांच्या आशीर्वादाची याचना केली.

प्रत्यक्ष हवनाच्या कार्यास साधारण दुपारीं २ वाजतां सुरवात करण्यांत आली.

* * * श्रीमहाविष्णूची एक ३ आणे भाराची सुवर्णप्रतिमा व गरुडाची हवनाला चांदीची प्रतिमा करण्यांत आली होती. एका वेदीवर श्रीमहाविष्णूच्या प्रारंभ प्रतिमेची व गरुडाच्या प्रतिमेची स्थापना करण्यांत आली व दुसऱ्या * * * वेदीवर नवग्रहांची स्थापना करण्यांत आली होती. श्रीमहाविष्णूच्यावर सहस्र तुलसी वाहण्यांत आल्या व सर्व फुले, हार तुलसी वाहून झाल्यानंतर त्या स्थानीं जो आकार आला होता त्यांत खरोखरच महाविष्णूची प्रतिमा दिसत होती.

तायंकाळीं ४ वाजतां नित्याप्रमाणे श्रीसाईसच्चरित-अध्याय-वाचन झाले व ५ ते ६॥ वाजेपर्यंत संस्थानचे कीर्तनकार ह. भ. प. विठ्ठलराव मराठे यांचे कीर्तन कारे. आख्यान दामाजीचे लावले होतें, कीर्तनानंतर धूपारती झाली.

७॥८ चे सुमारास हवन संपले. त्यानंतर बलिदान झाले व नंतर बव्याच भक्त-संस्थानीच्या देस्तत व सर्व व्यवस्थापक समितीच्या सदस्यांच्या उपस्थितीति पूर्णाहुतीचा समय; सगळीकडे विशुद्धीपन झाले होतें; यशाच्या दोन्ही बाजूला गैसचे दिवे ठेविले होते; आ वेळेला मद्रासचे ओळ इंदिया साईसमाजाचे एक उपाध्यक्ष श्री. के. राधाकृष्णन् देण्यांत आले. संस्थान-समितीतीफैं श्री. नागेशराव सावंत ह्यांनी श्री. व सौ. गव्हाणकर, लेखक व त्याची सौ. नलिनीबाई ह्यांना प्रत्येकीं ५ रूपये आहेर केला. नंतर सर्व असंदाचे जेवण झाले. अशा रीतीने बुधवार आश्विन शुद्ध ९ चा कार्यक्रम संपला.

गुरुवार आश्विन शुद्ध १० विजयादशमी ह्या दिनीं पहांटेस महाराजांची कांकड आरती

* * * ज्ञाली; व नेहमींप्रमाणे समाधीला स्नान घालण्यांत आलें व अभिषेक-
अविस्मरणीय कांना सुरवात करण्यांत आली. सकाळीं ज। च्या सुमारास मूर्तीच्या

समारंभ प्राणप्रतिष्ठेचे पुण्याहवाचन लेखक व सौ. नलिनीबाई ह्यांनी ठेवले,

* * * व नंतर मूर्तीला मुदाम आणविष्यांत आलेल्या गंगोदकाने, सर्व उप-

स्थित व्यवस्थापक समितीच्या सदस्यांच्या हस्ते, मंगलस्नान घालण्यांत आलें;

नंतर मूर्तीवर लघुरुद्राचा अभिषेक करण्यांत आला. मूर्तीच्या अनावरणाचा

समारंभ ख्यातनाम अहमदाबादचे सार्वभक्त श्रीसार्व शरणानंद

(पूर्वश्रीमंतीचे श्री. वामनभाई पटेल, वी. ए., एलएल. वी., सॉलिसिटर) ह्यांच्या हस्ते

ज्ञाला. ह्याच वेळीं पुण्याचे प्राध्यापक श्री. अनंतराव आठवले, साकुरीच्या श्रीमती

गोदावरीमाता, नगरचे श्री. सहजानंदभारती-कॉग्रेस कमिटीचे अध्यक्ष, मूर्तीचे

शिष्पकार श्री. भाऊसाहेब तालीम, श्री. वाजीराव पाटील, श्री. बाबासाहेब कीर्तीकर,

श्री. आबासाहेब राणे, श्री. अण्णासाहेब भट, संस्थानचे इंजीनिअर श्री. अण्णासाहेब

नगरकर, पूर्वीचे व्यवस्थापक विश्वस्त श्री. वसंतराव गोरक्षकर, श्री. नागेशराव सावंत

व श्री. नाना राणे वगैरे हे उपस्थित होते. ह्या वेळचे दुसरे एक वैशिष्ट्य म्हणून असें

सांगतां येईल कीं, नंदादीप पिक्चर्स तफैं श्री. पांडुरंगराव दीक्षित, कुमारसेन समर्थ

व मामा साठे ह्यांनी ह्या अविस्मरणीय प्रसंगाच्या चित्रपटाकरितां छायाकृति घेतल्या.

सुमारे ११ वाजतां समाधिमंदिरांतील सभामंडपांत महाराजांच्या मूर्तीच्या
प्राणप्रतिष्ठेनिमित्त एक समारंभ घडवून आणण्यांत आला होता. सुरवातीस श्री. नाना
राणे, स. चिटणीस, ह्यांनी मूर्तीस्थापनेबद्दलची हकीकत सांगितली; व श्रीसार्वशरणानंद,
ह. भ. प. दासगणूच्या वतीने प्रा. अनंतराव आठवले, व मद्रासचे श्री. वी. व्ही.
दृसिंहस्यामीजींच्या वतीने श्री. के. राधाकृष्णन्, श्रीमती गोदावरीमाता, सहजानंद-
भारती, भाऊसाहेब तालीम ह्या मंडळीचा संस्थान-व्यवस्थापक-समितीतफैं महा-
राजांच्या समाधीवरील प्रासादिक वस्त्र देऊन सन्मान केला. हीं वस्त्रे वरील मंडळीना
श्री. रामचंद्र पाटील यांच्या हस्ते देण्यांत आलीं. श्री. नाना राणे यांच्या सूचनेवरून
लेखकांनी उपस्थित पाहुण्यांचेबद्दल कृतशताब्दिव्यक्त केली.

ह्यानंतर श्री. नागेशराव सावंत, नाना राणे, आबासाहेब राणे व कांहीं मंडळी भिक्षे-

* * * करितां गेली. तिकडे भिक्षा चालू असतांनाच इकडे सभामंडपांत

भिक्षा, कीर्तन ह. भ. प. प्राध्यापक श्री. अनंतराव आठवले ह्यांचे कीर्तन चालू

मंत्रजागर ज्ञालें. श्री. अनंतराव हे ह. भ. प. दासगणूनीं उपस्थित रहावें

* * * ज्ञालेले; व ह्या प्रसंगाला स्वतः ह. भ. प. दासगणूनीं उपस्थित रहावें
म्हणून त्यांना आग्रहाचें निमंत्रण करण्यांत आलें होतें, पण ते कांहीं कारणामुळे येऊं
शकले नाहीत, तरी त्यांनी असें लिहिले होतें कीं, ह्या निमित्तानें श्री. अनंतरावांचें

कीर्तन व्हावें. श्री. अनंतरावांचें कीर्तन नेहमींच हृदयस्पर्शी होतें. आख्यान एकनाथ-महाराजांना त्यांचे गुरु श्री जनार्दनस्वामी ह्यांनीं श्रीदत्तदर्शन घडविलें ह्याबद्दलवें होतें. कीर्तन सांगतांना व ऐकतांना कीर्तनकार व श्रोतृवृद्धं सारखाच तळीन झाला होता. कीर्तन फारच उक्तुष्ट झालें. कीर्तन १॥ वाजतां संपलें व आरतीला सुरवात झाली.

त्याच दुमारास भोजनगृहांत आराधनाविधीस सुरवात करण्यांत आली. हा विधिही करण्याचा मान पूर्वपुण्याईनें लेखकालाच लाभला. गेल्या पुण्यतिथीपासून समितीनें ठरविल्याप्रमाणे १६ ब्राह्मण बोलावून उत्सव करण्यांत येत असतो. ह्या खेपेला अनायासें पढिक विद्वान् असे ब्राह्मण आलेले होते. त्यामुळे हाही विधी चांगल्या प्रकारे झाला. स्थानिक ९ व मुंबईहून आलेल्यांपैकीं ७ असे ब्राह्मण घेण्यांत आले होते.

ह्यानंतर सायंकाळीं ५ ते ६॥ पर्यंत मुंबईहून आलेल्या ब्रह्मवृदाकङ्गून समाधी-समोर सुश्राव्य असा मंत्रजागरणाचा कार्यक्रम झाला. थोडा वेळ स्थानिक ब्राह्मणांनी नंतर मंत्र म्हटले व मुंबईच्या ब्रह्मवृदाकङ्गून समाप्ति करण्यांत आली. नंतर धूपारति झाली.

उत्सवाच्या तीन दिवसांत पालखी व रथ यांची मिरवणूक रात्रीं काढण्यांत येत असे; ह्या कार्यक्रमांत यंदा विशेष म्हणून असें सांगतां येईल कीं, पालखी व रथ ह्या दोहोनाहीं स्वतंत्रपणे विद्युदीपनानें सजविण्यांत आलें होतें. मिरवणुकींत नेहमीप्रमाणे पुळकळ भक्तांनीं प्रेमलपणे भाग घेतला होता.

पुण्यतिथीच्या दिवशीं रात्रीं रिवाजाप्रमाणे समाधिमंदिर सबंध रात्रभर खुलें ठेवण्यांत आलें होतें व कित्येक कलाकार व वादनकार ह्यांनीं आपली हजेरी सद्गुरु-मातलीचे चरणीं रुजू केली.

* * * दुसरा दिवस म्हणजे एकादशीचा. ह्या दिवशीं नेहमीप्रमाणे सेवेकन्यांना कार्यक्रम झाले. पण ह्या दिवसाचाही एक विशेष म्हणून असा वस्त्रदान सांगतां येईल कीं, ह्या दिवशीं संध्याकाळीं शिरडी-संस्थान-
* * * व्यवस्थापक समितीनें ठरविल्याप्रमाणे संस्थानच्या प्रत्येक नोकरास व सेवेकन्यास एक धोतराचें पान व सफेतं कपडा, व स्त्रीनोकरांना लुगडें व खण देण्याचा कार्यक्रम सभामंडपांत संध्याकाळीं ७ च्या सुमारास झाला. श्री. नागेशराव सावंत, व्यवस्थापक विश्वस्त, ह्यांच्या हस्ते कापड देण्यांत आलें. धर्मार्थ दवाखान्यांत मनः-पूर्वक काम करणारे व आपल्या गोड स्वभावानें साईभक्तांत व आसपासच्या गांवांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय झालेले डॉक्टर रस्तुमजी, ह्यांना महाराजांच्या अंगावरील एक वस्त्र प्रसाद म्हणून देण्यांत आलें. प्रत्येक नोकराला आवर्जून बोलावण्यांत आलें व सर्वांच्या देखत त्याला कापड देण्यांत आलें. मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेच्या निमित्तानें हे वस्त्रदान करण्यांत आलें.

ह्या दिवेशीही रात्रीं कांहीं कलाकारांना सेवा करण्याची इच्छा होती म्हणून शेज-आरती रात्रीं १ वाजतां घेण्यांत आली होती. श्री. वेळगांवकर ह्यांच्या

गायमाचा कार्यक्रम जवळजवळ १। तास झाला व तो भक्तांना फारच आवडला. यानंतर धारवाडच्या रहिवासी श्री. सौ. प्रभुदासी निवेदिता यांचे अर्धा तास अत्यंत हृदयस्पर्शी असें प्रवचन झाले. नंतर कांहीं भगिनींनी भक्तिगीतें म्हटलीं व रा. नाना गुरु व्यांनीं नाकांतून सनईचे सूर काढून दाखविले. १० मिनिटे श्री. वेळगांवकर यांनीं एक मालकंस रागामधली चीज म्हटली व शेजारतीनंतर कार्यक्रम संपला.

* * * शनिवार दि. ९ हा पारण्याचा दिवस. ह्या दिवशीं सुप्रसिद्ध भक्तांचा कीर्तनकार ह. भ. प. सदाशिवबुवा पुराणिक आळंदीकर हे अनांगोंधळ ! यासें साथीदारांच्यासह आले व त्यांनी काळ्याचे कीर्तन केले. हल्ळीं

* * * भगिनीही काळ्याच्या खेळांत हौशीने भाग घेतात, ही आनंदाची गोष्ट आहे. ह्या खेपेलाही हंडी फोडण्याच्या वेळीं गोंगाट, गोंधळ व गडबड झाली. दरवेळेला अगदीं उच्च स्वरांत सूचना देण्यांत येतात कीं, हंडी फोडण्याच्या वेळीं भक्त बंधु-भगिनींनी जागा सोडण्याचे कारण नाहीं, प्रसाद एका चादरींत व्यवस्थित घेतला जाऊन तो सर्वांना सारखा वांटला जाईल. तरीही जाहीरपणे विनंती करावीशी वाटते कीं, इतःपर तरी भक्तांनीं हंडी फोडण्याच्या वेळीं अस्वस्थ होण्याचे कारण नाहीं; व त्यांनीं ही सूचना लक्षांत ठेवून वागळ्यास व्यवस्थापक समितीला व्यवस्था करण्यास व ठेवण्यास सुकर जाईल.

ह्याच दिवशीं रात्रीं कै. बाबांचे बाळ ह्यांनी रचलेले 'कावजी पाटील लीला ख्यान' हे कीर्तन प्रस्तुत लेखकाने अगदीं पहिल्याप्रथम करण्याचा प्रयत्न केला. कीर्तन रात्रीं ९-२० पासून ११ वाजेपर्यंत झाले. व नंतर शोज-आरती होऊन ह्या दिवसाचा कार्यक्रम संपला.

अशा रीतीने ह्या वेळेचा उत्सव, मूर्तिस्थापनेचा व प्राणप्रतिष्ठेचा प्रसंग महाराजांनी उत्तम रीतीने साजरा करून घेतला. ह्या खेपेला व्यवस्थापक समितीने भक्तांच्या राहण्याची गैरसोय होऊं नये म्हणून समाधिमंदिरासमोर दोन प्रशस्त मांडव (११० खोल्या) घातले होते. नवीन चालू असलेली चाळही (६० खोल्या) भक्तांस वापरावयास देण्यांत आली होती.

स्टेट ट्रान्सपोर्टने मोटारीची सोय चांगली ठेवली होती. नासिक डिविजन एस. टी. चे मुख्य अधिकारी मेजर शिंके जातीने व्यवस्था पहात होते. हल्ळींच्या व्यवस्थेत एक चांगली भर म्हणजे एक गाडी नाशिकहून सकाळीं ६॥ ला निघून १० पर्यंत संगमनेर मार्ग शिर्डीला पोंचते व परत २॥ ला शिर्डीहून निघून ६ वाजतां नाशिक स्टेशनला पोंचते. एका वेळचे हंशील ३ रु. ९ आणे आहे.

श्रीसद्गुरुसाईमाउलीनीं आपल्या भक्तांचे व त्यांच्या मुलाबाळांचे सदोदित कल्याण करावें व त्यांच्याकढून आपली सेवा करून ध्यावी अशी त्यांचे दिव्य व पवित्र चरणीं नम्रपणे विनंती करून लेख संपवितो.

ज्ञानेश्वरींतील भक्तिमार्ग

लेखक : ग. ल. रेगे, बी. ए., एस. टी. सी. डी.

महान् भगवद्भक्त, योग्यांचा मुकुटमणि, दया, क्षमा, शांति आणि वैराग्य यांचे एकमेव प्रतीक व मराठी साहित्याचे आद्यप्रवर्तक असे जे सन्तश्रेष्ठ ज्ञानदेवमहाराज यांनी श्रीमद्भगवद्गीतेवर भावार्थदीपिका नांवाची टीका लिहिली. हीच ज्ञानेश्वरी नांवाने सर्वविश्रुत आहे. ज्ञानेश्वरी ही गीतेवरील टीका असल्यामुळे अर्थात् ज्ञानेश्वरींत त्या ग्रंथांतील विचारसरणी प्रामुख्याने हग्गोचर होणे हें क्रमप्राप्त आहे. भगवद्गीतेत ईश्वर-प्राप्तीचे साधन म्हणून कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग या तीन योगांचा च मुख्यत्वेकरून ऊहापोह आला आहे. गीतेतील अध्यायांना दिलेल्या नांवांत योग शब्दाचा अर्थ प्रकरण किंवा विषय असा आहे, हें लक्षांत घेतले पाहिजे. योग शब्दाचा शास्त्रीय अथवा पारिभाषिक अर्थ [घेतल्यास सांख्ययोग, पुरुषोत्तमयोग इत्यादि सामासिक शब्दांतील योग शब्दाचा अर्थ सुसंगतपणे लागणार नाही. गीतेत प्रतिपादिलेले कर्मयोग, भक्तियोग हेही निराळे योग नसून ते आत्यंतिक सुखाच्या प्राप्तीचे साधन म्हणून निरनिराळे मार्ग दाखविले आहेत. भगवद्गीतेवर आधारलेल्या व ज्ञानेश्वरींत भावार्थरूपाने स्पष्ट केलेल्या या भक्तिमार्गाच्या अंतरंगांचे ओळखरते दर्शन घेण्याचा विचार प्रस्तुत लेखांत योजलेला आहे.

भागवतधर्माचा उदय व स्वरूप

भागवतधर्माचा उदय उपनिषत्कालापर्यंत नेतां आला तरी त्याचे निश्चित स्वरूप भगवद्गीतेनंतर लिहिलेल्या विष्णुपर महापुराणांवरूनच कळून येते. विष्णूची पूजा खिस्तपूर्व काळांतही प्रचारांत होती याबद्दल प्रमाणे सांपडसात. सहाव्या शतकांत वातापीच्या चालुक्यवंशीय राजांनी भागवतपंथ स्वीकारला होता. आरंभीचीं पुराणे शैव किंवा वैष्णवपंथाचा प्रसार करण्याच्या उद्देशानेच लिहिलीं आहेत. उत्तरकालीन पुराणांत जरी दोन्ही पंथांचा समन्वय करण्याचा प्रयत्न केला आहे, तरी कांहीं ठिकाणी पंथीयांच्या मतांचा अतिरेकही झालेला दिसून येतो. पद्मपुराणांत शैवपंथाचे उपदेशक आणि पाशुपतदर्शनाचे अनुयायी हे पाखंडी होत असे प्रत्यक्ष श्रीशंकराकडून वदविले आहे ! भागवतधर्माचे स्पष्ट स्वरूप भागवत पुराणांत पहावयास मिळते. भागवतपुराण हें अकराव्या शतकांतले] असावे असे डॉ. भांडारकर यांचे मत आहे, तर तें तेराव्या शतकांत लिहिले असले पाहिजे असे श्री. पेंडसे यांना वाटते. भागवत पुराणाप्रमाणे भक्तिमार्गाच्या उत्तरोत्तर पायन्या सलोकता, समीपता, सरूपता व सायुज्यता आहेत—विष्णुलोक सगच्छति । विष्णुना सह मोदते । इत्यादि. पण त्याचे अंतिम उद्दिष्ट सायुज्यता आहे हें लक्ष्यांत घेतले पाहिजे.

भक्तिमार्गपूर्वी भारतांत सांख्यमताचा प्रभाव फार जोरांत होता. श्वेताश्वतर उपनिषदांत कपिलाचा उल्लेख आहे. ‘ऋषि प्रसूतं कपिलं यास्तमग्रे ज्ञानं विभाति ॥’ सांख्यमताचा आद्यप्रवर्तक कपिल हा तर निरीश्वरवादी होता. ‘ज्ञानेन तु कैवल्यम्’ हेंत्याचें श्रीदवाक्य. ईश्वराचें अस्तित्वच त्यांना मान्य नाहीं, मग भक्ति कोणावर करायची? पण आमचें विष्णुपुराण कपिलाला विष्णूचा अवतार मानतें. बुद्धही विष्णूच्या अवतारांत येतो. विवेक आणि वैराग्य यांच्या साहाय्यानें केवळ ज्ञानामुळे सामान्य माणसाला मोक्षप्राप्ति होणे कठीण आहे हें जाणून, व सांख्यांची बैठक आधारभूत धरून त्याची प्रक्रिया सांगण्यास योगशास्त्राचा अवतार झाला. सांख्यांच्या २५ तत्त्वांत त्यांना सब्विसावें ईश्वरतत्त्व घालावें लागले. ब्रह्मावगति म्हणजे ब्रह्मसाक्षात्कार हें त्यांचें ध्येय. योगमार्गी ईश्वराचें अस्तित्व मान्य करतात. पण तें संप्रज्ञात समाधि साध्य होण्यापुरतेंच. असंप्रज्ञात समाधीमध्ये कैवल्य हेंच त्यांचें उद्दिष्ट असतें. शंकराचार्यांचा सांख्यांशीं विरोध असला तरी त्यांच्या तत्त्वप्रणालीचे ‘ज्ञानेन तु कैवल्यम्’ हेंच प्रधान सूत्र आहे. कर्म व उपासना यांचा उपयोग चित्तशुद्धीपुरता करण्यास हरकत नाहीं असें त्यांचें मत आहे. भगवद्गीतेत भक्तीच्या निरूपणासाठीं चारपांच अध्याय दिले असले तरी गीतेचा कल अद्वैताकडे छुकलेला आहे असें स्पष्ट दिसतें. सातच्या अध्यायांत ‘वासुदेवः सर्वमिति’ असें भगवान् श्रीकृष्ण सांगत असले तरी वासुदेव हा शब्द ‘सर्वे खलु इदं ब्रह्म’ या महावाक्यांतील ब्रह्म वाचक आहे. अशा भावनेने युक्त असा ज्ञानवान् मनुष्य मला येऊन मिळतो असें ते त्याच श्लोकांत सांगतात. गीतेच्या काळापर्यंत वासुदेव-भक्तीचा थोडाफार प्रचार झाला असला तरी ज्या ज्या स्थळीं श्रीकृष्ण ‘अहं’ असा निर्देश करतात त्या त्या स्थळीं ते अहं हा शब्द आत्मा किंवा ब्रह्म या अर्थी योजतात हें स्पष्ट आहे. वासुदेवभक्तींत तरी वासुदेव हें परब्रह्मांचे प्रतीक मानले आहे. भक्तिप्रधान भागवत धर्मांचे निरूपण विष्णुपुराण व भागवतपुराण यांत विशेषेकरून आले आहे. त्यांतल्या त्यांत श्रीकृष्णचरित्रांचे सांदर्भ वर्णन करणारा भागवताचा दशम संक्षिप्त विशेष लोकप्रिय आहे. भक्तीची परिसीमा गांठणाऱ्या, ‘राधेश्याम’ या नामघोषानें उपासकांना भक्तिसागरांत डुंबवणाऱ्या, व जिची पूजा-अर्चा आज हजारों देवळांत मनोभावाने मोठ्या वैभवांत होत आहे, त्या राधेचें नांव रासक्रीडेचें रसभरित वर्णन करणाऱ्या या पुराणांत नाहीं हें नवल होय. महाभारत किंवा हरिवंशांतहि तिच्या नांवाचा उल्लेख नाहीं. पुराणांचा रोख समीपता व सरूपतेपेक्षां सायुज्यतेकडे जास्त आहे असें दिसतें.

भागवत धर्म अद्वैतापादून पूर्णद्वैताकडे

भागवत धर्माला विशिष्टद्वैतवादाची कलाटणी इसवी सनाच्या बाराव्या शतकानंतर मिळाली. शंकराचार्यांचा मायावाद, गौडपादाचार्यांचा अजातवाद, कपिलांचा सांख्यवाद व पतंजलीचे योगदर्शन हीं सुसूत्र व तर्काधिष्ठित होतीं. भक्तिमार्गीयांच्या तत्त्वप्रणालीस नारदसूत्रे, नारायणीयधर्म, सात्त्वतधर्म व पुराणे यांचा आधार नव्हता असें नाहीं. पण या

तत्त्वांचा जोरदार पुरस्कार करण्यास इसवी सनाच्या पहिल्या दहावारा शतकांत तरी कोणी प्रभावी आचार्य पुढे आलेला दिसत नाही. रामानुज, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य या ऐण्वसंप्रदायी आचार्यांनी हें काम केले. ईश्वर व जीव हे भिन्न आहेत, जीवघटना नित्य आहे, कर्म उपासना व ज्ञान हीं भक्तीचीं साधने आहेत, पराभक्तीने शाश्वत आनंदाची प्राप्ति होते पण ईश्वरैक्य कदापि होणार नाहीं, ज्ञालें तरी लक्ष्मीपतित्व व जगत्कर्तृत्व हे गुण त्याला कधीही प्राप्त होणार नाहींत, जीव ईश्वरांश असून त्याने अनंत कालपर्यंत ईश्वरभक्ति करून त्यापासून मिळणारा आनंद उपभोगीतच नित्य राहिले पाहिजे, अशा तळेचे सिद्धांत प्रत्येकाने थोड्याफार फरकाने जनतेपुढे मांडिले. ब्रह्म म्हणजेच साक्षार सगुण हरि, नारायण, विष्णु वा पुरुषोत्तम. भक्तिमार्गाने शंखचक्रपद्मगदाधर पीतांबरभारी विष्णूचे पूजन केल्यास सुख, संपत्ति, आनंद मिळतो; हें जनतेस तद्वज पटले. व हा संप्रदाय थोड्याच काळांत दृढमूल झाला.

ज्ञानेश्वरांची भूमिका

करील विवेचनावरून ज्ञानदेवपूर्व व ज्ञानदेवकालीन भक्तिपंथाची रूपरेषा वाचकांच्या ध्यानीं येईल. आतां स्वतः ज्ञानेश्वरांची आध्यात्मिक क्षेत्रांत कोणती भूमिका होती याचा विचार करू. ज्ञानेश्वर नाथपंथी होते. त्यांनी गहिनीनाथाचे शिष्य निवृत्तिनाथ, त्यांचेच वडील वंधु, यांचेकडून गुरुपदेश घेतला होता. ही सर्व माहिती त्यांनीच आपल्या शब्दांत ज्ञानेश्वरींत दिली आहे.

क्षीरसिंधुपरिसरीं। शक्तीच्या कर्णकुहरीं। नेणों कैं श्रीत्रिपुरारीं। सांगितले जै॥
ते श्रीरक्ष्मीलोळा अंतु। मकरोदरीं गुप्तु। होता तथाचा हातु। पैठें ज्ञालें॥ मग समाधि अस्युत्यया। भोगावी वासना यया। ते मुद्रा श्रीगोरक्षराया। दिघली मीनीं॥ तेणे योगाभिज्ञी सरोकरू। विषय विघ्नसैकवीरु। तिये पदीं का सर्वेश्वरू। अभिषेकिले॥
मग तिहीं ते सांभव। अद्यानंदवैभव। संपादिले सप्रभव। श्रीगहिनीनाथा॥ तेणे कलिकलितु भूता। आला देखोनि निरुत्ता। ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा। दिघली ऐसी॥
ना आदिगुरु शंकरा—। लागोनि शिष्यपरंपरा। बोधाचा हा संसरा। जाला जो आमुते॥
मग आर्ताचेनि वोरसे। गतिर्थ्यग्रंथन मिसे। वर्षला शांतरसे। तो हा ग्रंथु॥

क्षीरसिंधुच्या तीरवर पार्वतीच्या कानांत श्रीशंकरानीं जै ज्ञान सांगितले, पण ते केवळ सांगितले ते माहित नाहीं, ते ज्ञान क्षीरसमुद्रामध्ये माशाच्या पोटांत जे मत्स्येन्द्रनाथ गुमरूपाने होते त्यांना प्राप्त झाले. अचल समाधीचा उपभोग घेतां याचा या इच्छेने मत्स्येन्द्रनाथांनी आपले ऐश्वर्य गोरक्षनाथांस दिले. मत्स्येन्द्रनाथांनी योगशास्त्रांत प्रवीण व विषयविध्वंस करण्याविषयीं महाशूर असे जे गोरक्षनाथ त्यांना आपल्या योगशर्याच्या पदावर बसवून राज्याभिषेक केला. शंकरापासून परंपरेने आलेले जै अद्यानंदसुख ते गहिनीनाथ यांनी गोरक्षनाथांपासून संपूर्ण संपादन करून आपले शिष्य निवृत्तिनाथ यांस सांगितले. आदिगुरु श्रीशंकरापासून शिष्यपरंपरेने हें बोधाचे ऐश्वर्य आमचे कुलांत प्राप्त झाले आहे. मग फीडित झालेल्या जनतेला

दुःखापासून सोडवावें या कळकळीनें गीतेचा अर्थ करण्याच्या मिषानें ब्रह्मरसाचा जो वर्षाव केला तो हा ग्रंथ होय.

ज्ञानेश्वरसम्हाराजांनीं वरील ओंब्यांत अध्यात्मशास्त्रांतील आपली भूमिका अगदी स्पष्ट केली आहे. आदिगुरु श्रीशंकरापासून आलेल्या नाथसंप्रदायाचे ते अनुयायी होते. त्यांना योगशास्त्र पूर्ण अवगत होते. आणि गुरुपरंपरेनें लाभलेल्या अद्वयानंदसुखाचे ते भोक्ते होते. ते ब्रह्मरसाचे पिपासु होते. निवृत्तिनाथांनीं ब्रह्मरसाचा वर्षाव करावा व ज्ञाननाथांनीं त्याचें पान करावें. हा ब्रह्मरसाचा वर्षाव म्हणजेच ज्ञानेश्वरी. भगवद्गीतेचा भाव विशद करण्याचा तिचा हेतु असत्यामुळे त्यांत ज्ञानेश्वरांच्या स्वतंत्र मतांना अवसर नाही. गीतेत अनेक शास्त्रांचे मधुर मीलन असून ती पङ्कदर्शनांच्या शास्त्रीय पद्धतीनें लिहिलेली नाही. अर्थात् ज्ञानेश्वरीलाहि तिच पद्धति स्वीकारावी लागली आहे. ज्ञानदेवांचीं स्वतंत्र मते अमृतानुभव या त्यांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांत मिळतील. शिव आणि शक्ति यांच्या मीलनापासून विश्वाची उभारणी झाली आहे, असें ते मानतात. त्यांची परंपरा शिव आणि शक्तीची एकात्मता मानते. त्यांचे मतीं ही शक्ति ज्ञानरूपिणी, विद्यारूपिणी व अज्ञाननिरोधिणी आहे. स्फूर्तिवादाकडे त्यांचा कल आहे.

ज्ञानेशांची तत्त्वप्रतिपादन करण्याची हातोटी

एखादें तत्त्व प्रतिपादन करण्याची ज्ञानेशांची हातोटी मोठी विलक्षण आहे. त्या तत्त्वाच्या जितक्या बाजू असतील त्यांतील एकेक घेऊन ती ते प्रथम मांडतील. उपमा, हृषींतादि अलंकारांच्या साहाय्यानें त्यावरील सिद्धांत ते वाचकांच्या गळीं उत्तरवतील. व शेवटीं सर्व बाजू विचारांत घेऊन ते त्यावरील आपला महासिद्धांत निश्चितपणे स्पष्ट मांडतील. कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तियोग, वर्णाश्रम, शास्त्रानुपालन इत्यादि वरकर विरोधी दिसणाऱ्या मार्गांत एकवाक्यता आणणे हें फार दुर्घट काम आहे. तें ज्ञानेश्वरांनीं मोठ्या कौशल्यानें साधले आहे. आपली ही पद्धति त्यांनीं ग्रंथाच्या अखेर दिली आहे.

जे ग्रंथाच्या मध्यभागीं | नाना अधिकार प्रसंगीं ||

निरूपण अवेगीं | सिद्धांतीं केलें ||

ते महासिद्धांताचा आवांका | सिद्धांत कक्षा अनेका ||

भिडवूनि आरंभ देखा | संपवितु असे || १८.१२४० ||

ग्रंथाच्या मध्यंतरीं नाना-अधिकार-प्रसंगानें अनेक सिद्धांत सांगितले आहेत. तरी पूर्वापार प्रसंग मनांत न आणितां गीतेत अनेक सिद्धांत आहेत असें जर कोणी मानील तर तें चुकीचें होईल. तर ग्रंथांच्या पोटांत असलेल्या अनेक सिद्धांतकक्षा एकमेकांना भिडवून त्यांतून निर्माण झालेला महासिद्धांतच अखेरचा असें मानलें पाहिजे. गीतेचे तसेच ज्ञानेश्वरीचे पुळक वाचक ग्रत्येक अध्यायावर- नव्हे एखाद्या ओंवीवर दिलेला उपसिद्धांत हा ग्रंथाचा अखेरचा निर्णय मानून त्याबद्दल अभिनिवेश धरतात. ज्ञानेश्वर मायावादाचा अंगीकार करीत नाहीत, परंतु गीतेचा भावार्थ सांगताना ते मायावादाचीं उदाहरणे देतात. अमृतानुभवांत ते ‘अज्ञानाचे?’ खंडण

करतात. पण ज्ञानेश्वरींत गीतार्थ विशद करतांना अज्ञान ग्राह्य मानतात. (११२०) ज्ञान-राजांनीं गीतेचे सार म्हणून आपला अखेरचा शब्द आपल्या महासिद्धांतांत पुढच्याच और्वींत दिला आहे. ‘एथ अविद्या नाश्य हें स्थळ । तेणे मोक्षोपादान फळ । या दोहीं केवळ । साधन ज्ञान ॥ १२४३ ॥ हें उपनिषदांचे सार आहे. जे उपनिषदांचे सार । श्रीकृष्णार्जुनीं बरवी । गोठी जे केली ॥ १८०६ ॥

प्रेमलक्षणा भक्ति

ज्ञानेश्वर अद्वैती ज्ञानमार्गी होते हें जरी खरें तरी त्यांची ज्ञानेश्वरी ज्ञान व भक्ति हीं आरंभीं सहकारी आहेत असें मानते. ही भक्ति ज्ञाननिष्ठा कीं प्रेमलक्षणा असा एक वाद श्री. साईलीला त्रैमासिकाच्या जुलै-सप्टेंबर १९५४ च्या अंकांत उत्पन्न केला आहे. श्री. त्रिलोकेकर म्हणतात, ज्ञानेश्वरींत शंकराचार्याप्रमाणे ज्ञाननिष्ठा आहे. श्रीकृष्णच सांगतात, ‘ज्ञानी हा माझा आत्मा आहे.’ मी म्हणतों, ज्ञानेश्वरींत प्रेमाचीं आणि ज्ञानाचीं दोन्ही लक्षणे आहेत. ‘वरणरज’ ज्ञानेश्वरींतील भक्ति प्रेमलक्षणा आहे असै म्हणतात, त्या अर्थी प्रेम आणि भक्तींत ते अंतर मानतात, ही गोष्ट सिद्ध आहे. दोहोंत सूक्ष्म मेद आहे. पण ही भेदरेषा ओळखणे मात्र कठीण आहे. श्री-पांडुरंगावर तुकाराममहाराजांची भक्ति कीं प्रेम ? भक्तित सहेतुक असते, तर प्रेम स्वार्थनिरपेक्ष असते. आईचे मुलावरील प्रेम निरपेक्ष असते, पण .ज्यावेळीं आपण पितृभक्ति, ईश्वरभक्ति म्हणतों त्यावेळीं ती भक्तित सहेतुक असते. त्यांत पित्यानें तसेच ईश्वरानें केलेल्या उपकाराची जाणीव असते. आईचे मुलावर प्रेम असते. मुलाची आईवर भक्ति असते. अनन्यभक्तीचे रूपांतर प्रेमांत होईल. शंकराचार्याप्रमाणे उपासना म्हणजे ज्ञानसंपादन करण्याचे साधन. भगवद्गत कामत आपल्या ज्ञानेश्वर-हृदयांत म्हणतात,

ज्ञानपूर्वीच प्रेमासी । उपासना नांव तयासी ।

ज्ञानयुक्त प्रेमासी । भक्ति हें नांव ॥

ज्ञान तेंचि भक्ति । संतसंगति प्रेमोत्पत्ति ॥

ज्ञानोत्तर अनन्यतेसी । भक्ति म्हणों ॥

ज्ञान तेंचि भक्ति म्हटल्यावर ज्ञानोत्तर भक्ति कीं भक्तयुक्त ज्ञान हा शुष्क वाद उरतच नाही. या ज्ञानभक्ति सहज । भक्त एकवटला मज । तो मीचि केवळ तुज । श्रुतही आहे ॥ ११३० ॥ या ज्ञानभक्तीच्या योगानें भक्त माझ्याशीं ऐक्य पावतो. द्वैती भक्त परमेश्वरांत विलीन होतो हें मानण्यास तयार नाहींत. भक्तीपासून होणाऱ्या शाश्वत परमानंदाची प्राप्ति हेंच त्यांचे ध्येय. हा आनंद अखंड राहावा म्हणून ते ‘कैवल्यासही परौते सर’ असें म्हणतात. तुकाराममहाराज म्हणतात, ‘न लगे मुक्ति धन संपदा ।’ त्यांना गर्भवासाची परवा नसते. ‘तुका म्हणे गर्भवासीं । सुखें घालावें आम्हांसी ॥’ चारी पुरुषार्थीपेक्षांही ते भक्तीला जास्त महत्व देतात. १८-८६७.ज्ञानेश्वरींतील प्रेमाची कल्पना

थोडीशी निराळी आहे. ‘आत्मस्वरूपची प्रेम। त्यासि ईश्वर हैं नाम।’ ईश्वर ही अगम्य वस्तु सर्वभूती नसून भगवद्वाव म्हणजेच ईश्वर, तेव्हां प्रेमस्वरूपी भक्ति ज्ञानेश्वरींत नाहीं असें कोण म्हणेल? ज्ञानी हा ईश्वराचा भक्त नाहीं तर कोण? ज्ञानेशांची ज्ञाननिष्ठा प्रेमभक्तिरहित नाहीं. पण ज्ञानानंतर प्रेमभक्तीची गरजच उरत नाहीं. ज्ञान ज्ञाल्याबरोबर ज्ञान्याला ब्रह्मसाक्षात्कार होतो, तो ब्रह्मांत विलीन होतो, तो मुक्त होतो. भक्ति म्हटली म्हणजे तिला देव आणि भक्त अशी जोडगोळी पाहिजे. ज्ञानेशांच्या हृदयांत आत्मप्रेमनिष्ठा होती; पण ती श्रीकृष्णप्रेमनिष्ठा होती कीं श्रीविष्णुप्रेमनिष्ठा होती याबद्दल वाद आहेत. ज्ञानेश्वरींत श्रीविष्णुलाचा उल्लेख नाहीं, तेव्हां दुसरा प्रश्न आपोआपच सुट्टो. श्रीकृष्णप्रेमाबद्दल अनेक उल्लेख असले तरी ते परमात्म्याला उद्देशून आहेत. ज्ञानेश्वर परमेश्वराबद्दल स्वतंत्र विचार मांडतात तेव्हां त्यांना परमेश्वराचे ठिकाणीं आत्मा अभिप्रेत असतो. त्यांची नमनाची पहिली ओवी पहा:—

ॐनमोजी आद्या । वेदप्रतिपाद्या । जय जय स्वसंवेद्या । आत्मरूपा ॥

त्याच्याच पुढे दिलेले सगुण साकार श्रीगणपतीचे इतके सुंदर वर्णन ललित वाङ्मयांत क्वचितच आढळेल. पण ते गणपतीचे सुंदर रूप ‘मियां नमिलें श्रीगुरुकृपा । आदिबीज।’ आदिबीज ॐकारस्वरूप म्हणून मी त्याला नमस्कार करतो. केवळ भक्तीला वाहिलेला जो नववा अध्याय त्यांत नामस्मरणाचा महिमा गायिला आहे. ‘कृष्ण, विष्णु, हरि, गोविंद’ नामांचा धोष चालला आहे. पण त्यांतही आत्मचर्चा विशद। उदंड गाती। सद्गुरुवांचून ज्ञान नाहीं, असें ज्ञानमार्गीं आचार्यांचे मत आहे. भक्तिप्रधान बाराव्या अध्यायांत गुरुकृपेला नमन केले आहे; पण त्या नमनांत योगप्रक्रियेचे माहात्म्य वर्णिले आहे. ज्ञानेश्वरांना भक्तियोगाचे साध्य जो भक्तिरसात्वादाचा आनंद त्याची गोडी माहित होती. या भक्तिजन्य आनंदप्राप्तीचे साधन जी नवविधा भक्ति त्या भक्तीचे रसाळ वर्णन तेराव्या अध्यायांत ज्ञानेशांनीं जवळ जवळ शंभर ओव्यांत केले आहे. प्रेमलक्षणा भक्तीचेही वर्णन जागोजाग आले आहे. सद्गुरुकृपा संपादन करण्यासाठीं शिष्याची मजल किती जाते त्याबद्दल ते सांगतातः—गुरु हे आपले पति आहेत, असें समजून तो त्यांचा उपभोग घेतो. पाय रगडणारीं जी लक्ष्मी ती आपणच होतो. २३: ३१९-३९४. अशीं अनेक उदाहरणे देतां येतील.

भक्तीचे अनेकार्थत्व

ज्ञानेश्वरींत ज्ञानभक्ति, अद्वैतभक्ति हे शब्द मधूनमधून आढळतात. वास्तविक ज्ञान आणि भक्ति, अद्वैत आणि भक्ति हे शब्द परस्परविरोधी आहेत. गीतेत ज्ञान, कर्म, ब्रह्म, भक्ति हे शब्द वेगवेगळ्या अर्थी वापरलेले आहेत. ब्रह्म हा शब्द वेद, माया, प्रकृति, परमात्मा या अर्थांने योजिलेला आहे. भक्ति या शब्दाचा अर्थ त्या त्या स्थळीं असलेल्या संदर्भावरूप लावावा लागतो. उदाहरणार्थ, भक्ति म्हणजे एखाद्या वस्तुबद्दल उत्कट भावना, सात्त्विक आसक्ति. ज्ञानभक्ति म्हणजे ज्ञानावर आसक्ति. अद्वैतभक्ति =

अद्वैतावरील आसक्ति, ध्यानात्मक एकाग्रता असाहि अर्थ केव्हां केव्हां ध्यावा लागतो. ज्यावेळीं ज्ञानेश्वर अद्वैतीं भक्ति असा शब्दप्रयोग करतात त्यावेळीं त्याचा अर्थ ब्रह्माच्या ठिकाणीं ध्यान, धारणा, एकाग्रता असा करावा लागेल. भक्तीचा पारिभाषिक अर्थ घेऊन चालणार नाहीं. गीतेत मूर्तिपूजेचा उल्लेख नाहीं. ‘पत्रं पुष्पं फलं तोयं... हा एकच श्लोक मूर्तिपूजेचा निदर्शक आहे. पण ब्राह्मणकालांतही यज्ञांत इंद्रवरुणांना आहुति देण्याचा प्रघात होताच कीं! बौद्धांचे अनुकरण म्हणून शिव-विष्णुंचीं देवळे व मूर्ति नुकरींच अस्तित्वांत येऊ लागलीं होतीं. मूर्तीच्या अद्भूत कल्पना श्रुति, स्मृति, महाभारत किंवा भगवद्गीता यांत दिसून येत नाहींत. पुराणकालांत त्या पराकोटीला गेल्या. गीतेच्या कालांत ध्यान-धारणेकरितां मूर्तीचा उपयोग होत असावा.

भक्ति व ज्ञान यांचा समन्वय

ज्ञानी इयेते स्वसंवित्ति। शैव म्हणती शक्ति। आम्ही परम भक्ति। आपुली म्हणो ॥ ही परम भक्ति म्हणजे ज्ञानभक्ति होय. ज्ञानेशांनीं जय जय स्वसंवेद्या म्हणून पहिल्याच श्लोकांत निर्गुणब्रह्म आत्मस्वरूपास नमस्कार केला आहे. ‘मीचा मला लाभ होणे’ यालाच ज्ञानशक्ति म्हणतात. ‘प्रेमानें मला समजणाऱ्याला मी प्रथम बुद्धियोग (ज्ञान-योग) देतों (१०:१००) कीं जेणेकरून ते मला प्रात होतात.’ भक्तिमार्ग आणि समाधि या दोहोंतही चित्ताची एकाग्रता साधावी लागते. भक्तिमार्गानें ईशप्राप्ति सुलभ होईल. पण ज्ञानेश्वरींतील भक्तिअद्वैतपंथाची आहे. नामदेव किंवा वल्लभाचार्यांची द्वैती विचार-प्रणाली गीतेत नाहीं. भक्तिद्वैतपणासी लाजे। तीस पाहिजे आत्म्यैक्य सहजे ॥ मी आणि परमेश्वर ही द्वैताची कल्पना जोंपर्यंत मनांत आहे तोंपर्यंत ती भक्तिपूर्णावस्थेला पोहोंचली असें म्हणतां येणार नाहीं. ज्ञान व भक्तिहीं खरोखरच परस्परांना उपकारक आहेत.

भक्तिप्रेमाविण ज्ञान असार । ज्ञानाविण भक्ति व्यर्थ ॥

आत्मज्ञानाविण भक्ति न कळे । भक्तिज्ञानाविण ज्ञान दुबळे ॥

दोन्हीं मिळणीं सुखसोहळे । जीवन्मुक्तीचे ॥

म्हणूनच ज्ञानेश्वर ज्ञानयोगालाच भक्तियोग म्हणतात. ‘मीच वृत्तिज्ञानद्वारैं दिसतों. तेंच द्रष्टव्य नाहींसे झालें म्हणजे माझा मीच मला प्राप्त होतों. हा भक्तियोग दृश्यमार्गाहून भिन्न आहे म्हणून मी याला चौथा भक्तियोग म्हणतों (११२९)’ आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी यांच्या अपेक्षेने ही चौथी भक्ति (११११) आणि ही चौथी भक्ति म्हणजेच सातव्या अध्यायांतील ज्ञान्याची होय. “आतों जिज्ञासु अर्थार्थीं ज्ञानीं च भरतर्षभ” ॥ ७ ॥

भक्तिमार्गांची परिणति प्रथम ज्ञानांत व शेवटीं सायुज्यतेंत होते, हें गीतेचे सार-हा महासिद्धांत-गीताकारांस तसेच ज्ञानेशांस मांडावयाचा आहे. ज्ञानाशिवाय

मोक्ष नाहीं. कर्म, भक्ति, योग या सर्व साधनांची परिणति ज्ञानांतर होते. ज्ञानेश्वरांना ज्ञानोन्तर भक्ति मान्य आहे. पण या भक्तीनंतर भक्ताला शुद्ध ज्ञान प्राप्त होऊन त्याला अद्वयानंद-सुखाचा लाभ होतो व तो परमात्म्यांत लीन होतो, असें त्यांचे मत आहे. या शुद्ध ज्ञानालाच ते स्वसंवित्ति, शक्ति किंवा परमभक्ति म्हणतात. सहजस्थिति, सहज प्रकाश, चौथी भक्ति हीं सगळीं शुद्ध ज्ञानाचींच नांवें आहेत.

भक्तीच्या उत्तरोत्तर अवस्था

भक्तीच्या उत्तरोत्तर अवस्थांचे निरूपण ग्रंथाचे अखेर केलें आहे. ‘चित्त मद्रूप होतें, तेव्हांच भक्त माझ्या स्वरूपांत मिळतो. एका दिव्यानें दुसरा दिवा लावला असतां पहिला कोणता हें ओळखतां येत नाहीं.’ ही स्थिति प्राप्त होण्याला प्रथम भक्तानें विवेक आणि वैराग्य यांच्या साहाय्यानें नैष्कर्म्य-सिद्धि प्राप्त करून घेतली पाहिजे. ज्ञानेश्वरांच्या मतें गीता ५५ व्या श्लोकाचे अखेरीस संपते. पुढचा भाग केवळ अनुवादाकरितां आहे. म्हणून मागील सर्व सिद्धांतांची एकवाक्यता करून ते व गीताकार ४२-५५ श्लोकांत महासिद्धांत मांडतात. ज्यानें अंतःकरण जिंकलें आहे, ज्याची देहावरील आसाक्ति नाहीशी झाली आहे, ज्याच्या अज्ञानाचा नाश झाला आहे, त्याला नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते, तो निष्क्रिय ज्ञानमात्र उरतो. नंतर तो शब्दादि विषयांचा, तसेच रागदेशाचा परित्याग करून, ध्यान व योग यांत निमग्न असलेला वैराग्याचा आश्रय करतो. या अवस्थेनंतर तो ममत्वरहित, अतिशय शान्त असा ब्रह्म बनण्यास समर्थः होतो (ब्रह्मभूयाय कल्पते). या पलीकडे ब्रह्मकल्प झालेला शांतचित्त भक्त प्राणिमात्रांचे ठिकाणीं समत्व ठेवणारा, माझ्या पराभक्तीला, सहजस्थितीला, सहजप्रकाशाला येऊन मिळतो. आणि यानंतर मी केवढा आहें, मी कसा आहें, तें यथार्थपणे आपल्या भक्तीच्या बलानें जाणून घेतो. आणि त्यानंतरच्या अंतिम अवस्थेत त्याला माझें संपूर्णतया ज्ञान झाल्यासुलें तो माझ्यामध्ये प्रवेश करतो, तो ब्रह्म होतो. ज्ञानेश्वर म्हणतात, राजेपणा आलेवरच राजेपणाचे सुख कळतें, जो स्वतः आकाश झाला नाहीं त्याला आकाशाची व्याप्ति कशी समजेल? ब्रह्माचा आनंद भोगण्यास आपण ब्रह्मच झालें पाहिजे. झालें. येथें गीता संपली. ज्ञानेश्वरीहीं संपत आली. मग आपण यास ज्ञानयोग म्हणा, भक्तियोग म्हणा कीं प्रेमलक्षणा भक्ति म्हणा!

महानुभाव पंथाचे संस्थापक

॥ श्री चक्रधर ॥

यांच्या कांहीं उद्बोधक आणि अद्भुत कथा

महानुभव पंथाचे आद्य संस्थापक श्रीचक्रधरस्वामी यांच्या लोकविलक्षण चरित्राविषयीं सर्वसामान्य मराठी वाचकाला फारच थोडी माहिती असते. वस्तुतः श्रीचक्रधरांचें महाराष्ट्रावर फार मोठें कळण आहे. श्रीचक्रधरांचे अवतारकार्य सांगणारा ‘लीळाचरित्र’ हा ग्रंथ म्हणजे मराठींतील आद्य गद्य ग्रंथ होय. श्रीचक्रधर हे जन्मानें गुजराती, परंतु त्यांचे सर्व कर्तृत्व महाराष्ट्रांत झाले. महाराष्ट्राविषयीं त्यांनीं नितांत आदर व्यक्त केलेला आहे. गीर्वाण भाषेतील तत्त्वज्ञान त्यांनीं आपल्या शिष्यांना मराठींतून सांगितले. त्यांच्या अंतिम प्रयाणानंतर त्यांचीं वचने जशींच्या तर्फीं मराठींतून लिहून ठेवण्यांत आलीं. त्यामुळे महानुभावांच्या दृष्टीनें मराठी ही त्यांची धर्मभाषा बनली होती. चक्रधरांचे शिष्य नागदेवाचार्य यांनीं आपल्या सर्व शिष्यांना मराठींतच ग्रंथरचना करण्याचा आदेश दिला होता. त्यामुळे अनेक गद्य-पद्य-ग्रंथ महानुभावांनीं मराठींत तयार केले आहेत.

श्रीचक्रधरस्वामी हे प्रत्यक्ष ईश्वरावतार आहेत अशी महानुभावांची श्रद्धा आहे. ‘आहेत’ असें म्हणण्याचें कारण हें कीं, श्रीचक्रधर अद्यापि हिमालयांत विद्यमान आहेत अशी महानुभावांची समजूत आहे. श्रीचक्रधरस्वामींचे जीवनचरित्र अत्यंत अद्भुत आणि उद्बोधक आहे. त्यांच्या चरित्रांत दिसून येणाऱ्या त्यांच्या अहिंसा-प्रेमाच्या कांहीं गोष्टी इथें दिल्या आहेत. तसेच भूतमात्रावर त्यांचे कसें प्रेम होतें हें दर्शविणारे व इतराहि कांहीं लोकविलक्षण असे त्यांच्याचरित्रांतलिं प्रसंग इथें दिले आहेत.

X

X

X

एकदां स्वामींच्या दर्शनासाठीं एक स्त्री आलेली असतांना स्वामी बाईबाईनें मठांतून बाहेर आले. बाहेर पडतांना भान न राहून मठांच्या ठेंगण्या दरवाजाच्यावर त्यांचे डोके आपटले. हें पाहून त्यांची एक शिष्या बाइसा हिला वाईट वाटले आणि दर्शनार्थ आलेल्या त्या स्त्रीचा तिला राग आला. तिच्यासाठीं स्वामी बाहेर येत असतां त्यांना इजा झाली, म्हणून बाइसा संतापून त्या स्त्रीला उद्देशून म्हणाली—‘हे काई वो जाले या रांडासी: बाबाचा मुकुद्द दुखविला:’ तेव्हां स्वामी बाइसाला म्हणाले, ‘बाई! या स्त्रीला व्यर्थ शिव्या कां देतां? त्यामुळे तिचे अंतःकरण किती दुखावेल याचा कांहीं विचार करा—‘प्राणिये एथ आलेया जळता जावे तरी निवावे कोठें?’—आमच्याकडे जे जीव येतात त्यांनाहि दुखावलेल्या अंतःकरणानें येथून जावें लागले तर त्यांना समाधानाची जागा दुसरीकडे कुठैं मिळणार?

एकदां कांहीं बैराग्यांबरोबर स्वामी किञ्चिंध पर्वताकडे निघाले होते. वाटेवर एका गांवांत भिक्षा मागायला या बैराग्यांपैकीं एकजण गेला असतां, एका बाईनें त्यांच्या हातावर कढतकढत आंबील घातली. त्यामुळे त्याचा हात पोकून निघाला. याचा सूड घेण्यासाठीं त्या बैराग्यानें आंबील चाढून झाल्यावर संतापानें आपला हात त्या बाईंच्या घराच्या वळचणीला पुसला. त्या तपस्त्री बैराग्याचा. पोळलेला हात वळचणीला लागतांच वळचणीनें पेट घेतला! तें घर जळाले व त्या

वरान्या आगीने गांवांतील इतर घरे पेटून एकच आगडोंब उसळला. हा प्रकार त्या बैराग्यानें मोठ्या प्रौढीनें स्वामीच्या कानावर घातला. तेव्हां अत्यंत दुःख होऊन स्वामी त्या बैराग्याला म्हणाले, ‘महात्मे हो, वोखां केलें : ऐसेनी भूतहिंसा केली : परि कैसीहि काही वृणा नुपजौचि होए : आता हे तुम्हां सांघाते न येण :’ असे म्हणून त्या बैराग्यांबरोबर पुढे जाण्याचे त्यांनी साफ नाकारले व ते तेथून दुसरीकडे निघून गेले.

‘हिंसा वर्ते तिये स्थानीं महात्मेया असौं नये’ असा उपदेश स्वामींनी केला आहे. आपल्या शिष्यांकडून कुद्र जीवजंतूनाहि पीडा होऊं नये याबहल ते नेहमी जपत. एकदां आपल्या शिष्यांकडून ते एक गुंफा तयार करवीत होते. एक खड्डा खणून मातीचा गारा तयार करण्यांत आला. दुसर्या दिवशीं येऊन पाहातात तों त्या गाज्यावर सगळीकडे मुंग्याच मुंग्या पसरल्या होत्या. स्वामींनी तें पाहतांच शिष्यांना त्यांनी सांगितले, ‘तें स्थान सांडाः आणिकी गारि कराः एथचि सेवा ते भूता अविरोधे करावी की गाः’ आपली सेवा होतांना कोणाहि प्राण्याला व जीवजंतूना उपद्रव होऊं नये ही स्वामींची मनापासूनची इच्छा असे.

एकदा मठांत एक इंगळी निघाली. स्वामींची शिष्या आउसा हिनें ती मारली व बाहेर फेंकून देण्यासाठीं ती घेऊन निघाली. स्वामींनी हें पाहिले तेव्हां विचारले, ‘हे वींगुळी कां मारिली ?’

आउसा म्हणाली, ‘ही कोणा प्राण्याला चावली असती तर ?’

स्वामी त्यावर म्हणाले, ‘इंगळी हाहि एक प्राणीच नव्हे का ?’ ते पुढे म्हणाले, ‘तुम्ही महात्मे कीः सर्वा भूता अभए देयावी कीः’

ज्या महात्म्यांनी सर्व भूतांना अभय द्यायचे त्यांनी स्वतःच प्राणिहिंसा करणे अनुचित, असैं स्वामींचे मत होते. मठांत विचू वगैरे निघाला तर त्याला न मारतां वस्त्रांत धरून तो बाहेर नेऊन टाकण्यास स्वामी सांगत असत. मठांत एकदोनदां साप निघाले होते. तेहि न मारतां त्यांनी बाहेर घालविले.

एक दिवशीं मठांत एक कुत्रे शिरले. त्याने स्वामीचा एक शिष्य भटोबासा याची भिक्षेची झोळी पळविली. दुसर्या दिवशीं तें कुत्रे पुन्हां मठाकडे आले. त्याला पाहतांच आउसाने त्या कुच्यावर नेम धरून एक दगड भिरकावला. दगड लागतांच कुत्रे केंकाढूं लागले. तो आवाज स्वामींच्या कानावर पडला आणि जणू आपल्या देहाला वेदना होत असल्यास रख्या दुःखावेगांत त्यांनी आपले डोके दोन्हीं हातांनी दाबून धरले. कुत्रे दूर गेल्यावर स्वामी आउसाला म्हणाले, ‘त्या कुच्यावर कां दगड मारलास तूं ?’ आउसा म्हणाली, ‘काल त्याने भिक्षेची झोळी पळवून नेली होती. आज पुन्हां तें आले म्हणून त्याला घालविण्यासाठीं मीं दगड भिरकावला.’ स्वामी म्हणाले, ‘या कुच्याला कोणी आईबहोण आहे का, कीं जी त्याच्यासाठीं जेवण रांधून ठेवील ?’ आणि मग हें कुत्रे घरीं जाऊन जेवण करील ? त्याला कुटूनतरी अन्न मिळायला तर हवें. त्यासाठीं तें तुमच्याकडे आले. त्याला अन्न द्या तरी, किंवा द्यायचे नसले तर आपल्या अन्नाचा तुम्ही नीट संभाळ करा. पण त्याला विचार्याला मारतां को ?’

एकदां स्वामी एकटे भ्रमण करीत असतां एका रानांत झाडाखालीं बसले होते. त्याच रानांत कांहीं पारधी पैज लावून सशाची शिकार करीत होते. एका सशामागें त्यांनी कुत्रीं सोडलीं होतीं व तो विचारा ससा धूम पळत सुटला होता. पळतां पळतां तो स्वामींकडे आला आणि स्वामीची दयार्द्र नजर पाहून विश्वासानें तो त्यांच्या मांडीखालीं लपून बसला. मागोमाग ते पारधीहि तेथें येऊन पोंचले. स्वामींचा आश्रय घेतलेला तो ससा त्यांच्या नजरेस पडला व स्वामींकडे तो ते मागू लागले. स्वामी म्हणाले, ‘हा ससा मला शरण आला आहे. त्याला मी तुमच्या स्वाधीन कसा करूं?’

पारधी म्हणाले, ‘पण महाराज हा आमच्या होडेचा ससा आहे. याला मारण्यासाठी आमच्यामध्ये पैज लागली आहे. तेव्हां तुम्ही तो आमच्याकडे परत करा.’ स्वामी म्हणाले, ‘जो मला शरण आला त्याला मी मरण देणे हें योग्य होईल का? तो विचारा निरुपद्रवी प्राणी कोणाला इजा देत नाही, उपद्रव करीत नाही. याला तुम्हीं तरी मारणे योग्य आहे का?’ स्वामींच्या कोमल शब्दांनीं पारधी शरमले आणि स्वामींची क्षमा मागून तेथून निघून गेले. ते गेल्यावर मांडी उचलून स्वामी सशाला म्हणाले, ‘महात्मे होः आता जाएः’ आणि मग निश्चित होऊन तो ससा निघून गेला.

महात्म्यांनीं ठोशाला ठोसा अशी वृत्ति न घरतां संपूर्ण अहिंसक व क्षमाशील; वृत्ति धारण करूनच राहिले पाहिजे असें स्वामींचे सांगणे होतें. आउसाला उपदेश करतांना श्रीचक्रधर म्हणाले होते—‘एथौनि तुम्ही ऐसेया होआवे कीं हा जनु तुमने डोइए डोइए मारील; परि तुम्ही डोईची वोडवावी.—’ लोकांनीं आपल्या मस्तकावर प्रहार केले तरी प्रतिप्रहार न करतां तुम्हीं त्यांच्यासमोर आपले मस्तक नम्र केले पाहिजे.

या उपदेशाला अनुरूप असेंचे श्रीचक्रधरांचे स्वतःचे वर्तन होतें. त्यांचे माहात्म्य वाहूं लागल्यामुळे अनेक पंडित व संन्याशी यांचे प्रस्थ कमी होऊं लागले होतें. त्यामुळे चक्रधरांविषयीं अनेकांचा राग वाढत चालला होता. यादवांचा पुरोहित महदाश्रम यांने स्वामींवर एकदां विषप्रयोगाचा प्रयत्न केला. एकदां त्यांची पूजा करण्याच्या निमित्तांने त्यांना बोलवून त्यांना गतेंत पाडण्याचा त्याचा डाव होता. हे दोन्ही प्रयत्न विफल ठरल्यानें तो स्वामींवर सदैव जळफळत होताच, हेमाडपंताचाहि स्वामींवर राग होता.

एके दिवशीं सकाळीं मठाच्या आवारांत स्वामी आसनावर बसले होते. भोवतालीं अनेक भक्तजन गोळा झालेले होते. स्वामी इतक्यांत म्हणाले, ‘मुनिए आले गा!’ हे ‘मुनी’ कोण म्हणून लोक पाहतात तो त्यांना सशब्द सैनिक आलेले दिसले. हेमाडपंतांचे पाईक मठांत आले. त्यांनी गुंफेची लुटालूट चालविली. स्वामींचे शिष्य नागदेवाचार्य यांनी एका सैनिकाचीच ढाल तलवार हिसकून घेतली व ते सैनिकांशीं आवेशानें लळूं लागले. स्वामी मोठ्यानें नागदेवाचार्यांना म्हणाले, ‘वानरेया! हां गाः तुज करवि एथौनि करविले? ठेविसे ना तरि एथिचि आणः—तुला मीं लढायला सांगितले का? आधीं शस्त्र खालीं टाक. माझी शपथ आहे.’

आपली शपथ घालून त्यांनीं नागदेवाला शस्त्रत्याग करायला लावला. आलेल्या पाइकांनीं मठ लुद्दून नेला आणि ‘हेमाडपंतांनीं आपल्याला घेऊन यायला सांगितले आहे’ असें म्हणून ते स्वामींका घेऊन पैठणला गेले.

पैठणला गेल्यावर हैमाडपंत, सारंग पांडित आदि महाजनांची देवळांत सभा भरली. श्रीचक्रधर यांचे स्त्रियांशी वागणे अनुचित असते, असा त्यांच्यावर आरोप ठेवण्यांत आला आणि शिक्षा म्हणून श्रीचक्रधरांचा 'अवयवछेद' करण्यांत आला-त्यांचे नाक कापण्यांत आले!

पैठणहून स्वामी निघाल्यानंतर फिरत ते जवळगांवला आले होते. तेथेच नागदेवाचार्य त्यांना परत भेटला. आपल्या निवासासाठी एखादें देऊळ पाहून येण्यास स्वामींनी नागदेवाला प्राठविले. एक देऊळ अगदीं मोडकळीस आलेले होते, ते पाहून नागदेव परत आल्यावर स्वामींनी विचारले, 'देऊळ केसे?' महदाश्रमानें स्वामींची पूजा कशी केली होती यांचे स्मरण होऊन नागदेव म्हणाला, 'असे महदाश्रमाचिए पूजेसारखेः' स्वामींची पूजा करण्याच्या निमित्तानें महदाश्रमानें त्यांना गतेत लोटण्याचा कट केला होता म्हणून नागदेवानें हे उपहासाचे उद्गार काढले होते. पण ते स्वामींना योग्य बाटले नाही. आपल्या शिष्याला अद्यापि समचित्तता प्राप्त झालेली नाही हें पाहून त्यांना दुःख झाले. ते नागदेवाला म्हणाले, 'तुम्ही महात्मे की गा: तुम्हां मारिता पूजिता समानाचि होआवा की गा: मुर्कीची चाड तेणे मुंगिए वीस न चिंतावे:'

ज्यानें आपल्या प्राणघाताचा यत्न केला त्याच्याहिवद्दल नुसते उपरोधाचे शब्दहि तोंडावाटे आपल्या शिष्यानें काढू नयेत, इतकी ही वृत्तीची क्षमाशीलता खरेखरच अंजोड आहे.

कांहीं दिवसानीं आपल्या प्रिय भक्तांच्या आग्रही विनवणीला मान देऊन स्वामींनी परत आपला देह पहिल्यासारखा केला! विच्छेद झालेला अवयव पुन्हां आला पण स्वामींच्या शत्रूंचे समाधान झाले नव्हते. पुन्हां कांहीं दिवसानीं स्वामींना नेष्यासाठी राजाकडून पालखी आली. हें बोलावणे कशासाठी आहे हें माहित असूनहि श्रीचक्रधर त्या पालखींत बसून निघाले. राजानें चक्रधर येतांच भोयांना आज्ञा केली कीं, 'दांडी वेऊनि जा: वोखरें करा.' भोई पालखी घेऊन घाटाखालीं हातिंवाळे नांवाच्या तळ्याजवळ आले. त्या ठिकाणीं त्यांनीं स्वामींना उतरण्यास सांगितले. तेथें अमरा, गांगा आणि मैळा नांवाचे तीन चांडाळ त्यांच्या बाजूला शस्त्रालैं घेऊन उमे राहिले. मैळा याने स्वामींना वधासाठीं तयार राहण्यास सांगून 'खर्ग घातले: श्रीकमळ एकीकडे पडले: श्रीमूर्ति धड एकीकडे पडले:' स्वामींचे शिर धडापासून वेगळे होतांच ते चांडाळ व भोई तेथून परत गेले.

तळ्याच्या कांठावर एक नाथपंथी साधु बसले होते, त्यांनी हा संगला प्रकार पाहिला होता. आतां ते पाहातात तों चांडाळाच्या स्वडगानें वेगळे होऊन बाजूला पडलेले शिर हालू लागले! इकडे तें धडहि हालचाल करू लागले! शिर आणि धड हीं हालत एकमेकांजवळ आलीं, एकत्र झालीं! धडाला शिर चिकटले आणि स्वामी पूर्ववर्ते होऊन उठून चालू लागले!

नंतर श्रीचक्रधरस्वामी उत्तरेस गेले. उज्जयिनीस कांहीं काळ त्यांचे वास्तव्य झाले, उज्जयिनीहून निघून ते उत्तरपंथे हिमालयांत गेले व तेशें ते अजून 'राज्य करितात' अशी महानुभावांची श्रद्धा आहे.

श्रीनामदेवांच्या चरित्रांतील

काहीं सुरस प्रसंग

श्री नामदेवराय हे कायावाच्चामनानें विठोबाच्या भजनांत व चिंतनांत सदैव मग्न असत, ही गोष्ट त्यांच्या आई-ब्रापांना आणि पत्नीला रुचत नसे. नामदेवांच्या घरांत एकूण चौदा माणसे. या सर्वांचा योगक्षेम नीट चालायचा तर नामदेवांनीहि घरसंसारांत थोडे तरी लक्ष्य घालायला हवें, असें कुटुंबांतील मंडळींना स्वाभाविकच वाढे. पण नामदेव हे विष्णुसाठी संपूर्ण वेडे झाले होते. विष्णुचाच एकमेव ध्यास त्यांना लागून राहिला होता. आपले म्हणणे नामदेव ऐकत नाही असें पाहून मग नामदेवांच्या कुटुंबियांनी खुद विष्णुकडे आपल्या तकारी नेल्या होत्या.

नामदेवाची आई गोणाई ही विष्णुस उद्देशून म्हणते—

अरे विठोबा आतां पाहें मजकडे ।
कांरे केलें वेडे बाळ माझें ॥

विष्णुवर रागावतां रागावतां गोणाईने त्याला अगदीं फैलावरच घेतले ! या देवानें कधीं कुणाचें बरें केलें आहे ? जो जो देवाला संपूर्ण शरण गेला त्याचें त्याचें वाटोळेच देवानें केलें, असें म्हणून गोणाईने भराभर आपल्या म्हणण्याच्या पुष्टयर्थ अनेक उदाहरणे दिलीं. गोणाईचे हे संतापाचे उद्गार आणि त्यानंतर नामदेवाकडे प्रेमभरानें ती पाहात असतां झालेला चमत्कार यांचे मूळ नामदेवकृत अभंगाच देण्याचा मोह आवरत नाहीं.

गोणाई विठोबाला म्हणते आहे—

हरी त्वां कोणाचें बरें केलें । पूर्ण आम्हां कळों आलें ॥ १ ॥

नारद वैष्णव जगजेठी । त्यासी लाविली लंगोटी ॥ २ ॥

मयूरध्वज राजा भला । त्यासी करवतीं घातला ॥ ३ ॥

बळी दानशील भला । तुवां पाताळीं घातला ॥ ४ ॥

भीष्म वैष्णवांचा राव । त्याचा बाणे पूजिला ठाव ॥ ५ ॥

रुक्मांगद हरीचा दास । त्याचा गांवच केला वोस ॥ ६ ॥

बाळ एकुलतें एक । तें त्वां शानीच केला शुक ॥ ७ ॥

उपमन्यु बालक पाहे । क्षीरसागरीं कोंडिलें आहे ॥ ८ ॥

धुरु बालक गोजिरवाणे । त्याचें खुंटलें येणे जाणे ॥ ९ ॥

हरिश्चंद्र तारा राणी । डोंबा घरीं वाहे पाणी ॥ १० ॥

प्रलहाद भजीच्छा भुकेला । त्याचा बाप त्वां वधिला ॥ ११ ॥

हनुमंत भक्त निकट । त्यासी केलें तूं मर्कट ॥ १२ ॥

पुण्यवंत राजा नळ । त्याचा केला तुवां छळ ॥ १३ ॥

श्रियाळ राजा भला । त्याचा बाळ त्वां खादला ॥ १४ ॥

तुज कोणी न म्हणे भलें । बाळ पोटीचै कोवळें ॥ १५ ॥

जिकडे जिकडे तुम्ही दोघें । तिकडे तिसरा नामा मागें ॥ १६ ॥

तुज नाहीं जाती कुळ । जेऊनी अष्टविलें बाळ ॥ १७ ॥

जेणे तुझे नाम घेतलें । ते संसारावेगळे केले ॥ १८ ॥

आतां जेविसी तरी तुज आण । ऐकोनि हांसे जगजीवन ॥ १९ ॥

गोणाईचें हैं भाषण ऐकून देवाला हंसू आलें आणि त्यानें नामदेवाला गोणाईचे स्वाधीन केलें. गोणाई प्रेमभरानें नामदेवाकडे पाहूं लागली तो असा चमत्कार घडला कीं, नामदेवाच्या ठिकाणी तिला विछलच दिसूं लागला. तेव्हां गोणाई देवाला म्हणाली, ‘देवा ! तुझा नामदेव मी तुलाच अर्पण करतै. तुझी काय कसणी आहे ती तुझी तुलाच समजते.’

मग देवानें एक गंमत केली.

देव झाला नामा नामा झाला देव । गोणाईचा भाव पहावया ॥ १ ॥

हा घे तुझा नामा काय चाड आम्हां । आनंदाचा प्रेमा गोणाईसी ॥ २ ॥

हातीं धरोनीयां घेऊनी चालली । फिरून पाहती झाली तंव तो देव ॥ ३ ॥

अगा माझ्या बापा तूं कोणा हवासी । मज दुर्बळासी काथ होय ॥ ४ ॥

सोळा सहस्र मुख्य अष्ट तुझ्या कांता । त्या माझ्या घातां प्रवर्ततील ॥ ५ ॥

पुंडलीकासी तुवां दिधली आहे भाक । गोणाई म्हणे ठक बहु होसी ॥ ६ ॥

गोणाई काय म्हणाली लक्षांत आलें काय ? नामदेवाच्या ठिकाणीं आपल्याबरोबर देवच येत आहे हैं पाहून गोणाई त्याला म्हणते, ‘अरे बाबा ! तूं कशाला येतोस माझ्यावरोबर ? मी जर तुला घेऊन जाऊं लागलें तर तुझ्या सोळाहजारभाठ बायका या सगळ्या मिळून माझा घात कलं पाहतील ! तसेच ‘इथून श्वालगार नाहीं’ असें पुंडलीकाला वचन दिलें आहेस ना रे तूं ? मग माझ्याबरोबर कसा येतोस तें वचन मोळून ? देवा, तूं तरी मोठा ठकच दिसतोस मला !’

अखेर हा प्रेमकलह संपला आणि—

विछल म्हणे गोणाई । आपुला नामा घेऊनी जाई ॥

हातीं धरूनियां गेली । गोणाई तेव्हां आनंदली ॥

X

X

X

श्री नामदेवांचा बाप दामशेटी याला नामदेवांचा सदोदितचा विछल-छंद पसंत नव्हता. एकदा रागावून तो नामदेवांना म्हणाला,

‘नामदेवा ! शिवांगे टिपणे करून आपला व्यवसाय चोख चालवावा आणि नेटका संसार करावा हैं आपलें कर्तव्य; पण तूं तें सगळें सोळून दिलेस. गणगोतांत तूं ‘चांगलाच’ लौकिक कमावलास. माझें सगळें सत्व तूं नाहींसें केलेस. तुला कसली श्वी भूल पडली आहे तेंच मला कळत नाहीं. त्या विछलाच्या ठिकाणीं तुला कसलें एवढे सुख लाभलें आहे कीं ज्यामुळे त्याचाच अष्टप्रहर छंद तुला लागून राहावा ? तो देव

आडदांड आणि तूं त्याचा भक्त वेडर ! खरोखरी एकमेकांना तुम्ही साजतां ! तुझ्याविषयी केवद्या आशा मीं बाळगल्या होत्या—

सरलें आयुष्य उरले थोडे दिस । थोर केली आस होती जीवी ॥ १ ॥

आमच्या माघारें राखसी वो नांव । त्यां तंव बरवें दैव काढियेलें ॥ २ ॥

खांदीये भोपळा गळां तुळसीमाळा । जपसी वेळोवेळां रामकृष्ण ॥ ३ ॥

तेणे छंद नयनीं अश्रूचिया धारा । केली ख्याती गव्हरा जनामार्जीं ॥ ४ ॥

अरे ऐसे तुवां बुडविलें कुळ । सांडली सकळ लोकलाज ॥ ५ ॥

दामशेटीने नामदेवांची निर्भत्सना केली, तशीच त्यांची थोडी समजूत केली आणि संसाराकडे थोडे लक्ष्य देण्यास त्याला विनविलें.

शेवटीं एक दिवशीं नामदेव बाजाराला गेले आणि कांहीं कापडमाल गणोबा नांवाच्या सावकारास देऊन आले. दामशेटीने या व्यवहाराबाबत नामदेवांना विचारले तेव्हां ते म्हणाले, ‘बाबा, मीं ज्यांच्याशीं व्यवहार केला त्यांचें नांव गणोबा नाईक असें असून त्यांचा पिढीजात सावकारीचा धंदा आहे. त्याच्या दुकानांत मीं कापड विकलें, एका आठवड्यांत ते सर्व रक्कम चुकती करणार आहेत.’ हें ऐकून दामशेटीला समाधान झाले. तो म्हणाला, ‘ठीक । येत्या आठवड्यांत आपली सगळी रक्कम घेऊन ये.’

आठवड्याच्या बाजाराच्या दिवशीं नामदेव गणोबाकडे गेले आणि आपल्या मालाचे पैसे मार्गु लागले. नामदेवांच्या ऐवजाला दुकानांतले धोंडीबा हे जामीनदार होते. त्यांना नामदेव म्हणाले, ‘धोंडीबा, आमचे पैसे चुकते करा नाहींतर आमच्या घरीं चला.’ असें म्हणून त्यांनीं धोंडीबास ठकलीत आपल्या घरीं आणलें आणि घरच्या एका खोलींत कोंडून ठेवलें. त्यावेळीं गोणाई व दामशेटी हीं दोघें भीमातीरावर स्नानाला गेलीं होतीं. स्नान आटोपून तीं घरीं आलीं तेव्हां नामदेवांची पली राजाई त्यांच्या पायां पडली व सांगू लागली, ‘अहो मामंजी, पहा आपल्या मुलाचा कसा व्यवहार आहे तो ! त्याने धोंडोबास आणून घरांत कोंडून ठेवला आहे.’ दामशेटी म्हणाला, ‘नामदेव कुठे गेला आहे ? त्याला बोलवून आणा पाहूं.’ नारा व महादा हीं दोन मुलें देवळांत गेलीं आणि त्यांनीं नामदेवांना बोलवून आणले. त्यांना पाहतांच दामशेटी म्हणाला, ‘अरे हें काय केलेस तूं ? धोंड्याला घरांत कां कोंडलेस ?’

नामदेव म्हणाला, ‘बाबा ! धोंडोबा आपल्या पैशाला जामीन होता. म्हणून मी त्याला घरीं घेऊन आलों.’ असें म्हणून खोलींचे दार उघडून नामदेव म्हणाले, ‘धोंडोबा ! आमचे पैसे चुकते करा बघूं.’ असें म्हणत नामदेवाने धोंडीबाला खोलीबाहेर आणलें. तों काय चसल्कार ! धोंडीबा अंतर्बाह्य सुवर्णमय झालेला होता ! सोन्याचा तो पुतळा पाहतांच दामशेटी खजील झाले व नामदेवाला म्हणाले, ‘अरे उगाच मीं तुझां छळ केला !’ राजाई गोणाई धांवत आल्या व म्हणाल्या, ‘आम्ही कुळंबवान असूनहि निर्धन म्हणून देवाने हीं कृपा केली. नामदेवा ! हा प्रकार कुठे सांगू मात्र नकोस रे बाबा ! नाहींतर लोकांना हें कळलें तर ते या धोंडीबाला लुहून नेतील.’

नामदेव म्हणाले, ‘हें पहा आपलें जेवढे द्रव्य आहे तेवढेंच धोंडोबापासून द्या आणि बाकीचे गणोबाला पोंचते करा.’

श्रीसाईं सीला

त्यावर रागावून राजाई म्हणून लागली, ‘देवानें आम्हांला ही देणगी म्हणून दिली ती परत काय म्हणून पाठवायची? आम्ही गणोबाबिणोबा जाणत नाहीं. मी आतां याचे दागिने करीन.’

इकडे हा वादसंवाद चालू आहे तों ग्रामस्थांना हा लोकविलक्षण प्रकार कळला. ज्यांच्या रानांत धोंडोबा गणोबा होते ते लोक धांवतच नामदेवाच्या घरी आले. ते नामदेवांना सागू लागले, ‘हे पहा! आपल्या मालाचे ले कांहीं रीतसर पैसे असतील तेवढे तुम्ही व्या. आणि धोंडोबाला आमच्या स्वाधीन करा. यांत जर चुकारपणा कराल तर तुम्हांला चावडी पहावी लागेल.’ नामदेव म्हणाले, ‘ठीक आहे! आमच्या मालाचे पैसे द्या आणि धोंडोबाला खुशाल घेऊन जा.’

पुढे काय झाले?

सकळ समुदाय मिळोनियां आला। द्रव्य देउनी नेला धोंडोबासी ॥ १ ॥

धोंडोबासी सकळिके ग्रामस्थीं आणिले। पूर्ववत झाले दगडची ॥ २ ॥

नामा म्हणे विठो पावला निर्वाणी। भक्तां चक्रपाणी रक्षीतसे ॥ ३ ॥

X   X   X

श्री नामदेवांनी संसारांत थोडे तरी लक्ष्य घालवे म्हणून त्यांची पत्नी राजाई हिने त्यांचे मन बळविण्याचा खूप यत्न केला. त्यांना ती खूप बोलली—

लाघोनी लंगोटी झालेती गोसावी। आमुची ठेवाठेवी कोण करी ॥

घडची कांटिये घातले हे कैसे। बळेचि आपणा पिसे लाविशेले ॥

सर्वस्वे सांडोनी धरिला तुम्ही देव। येणे पुसिला ठाव संसारीचा ॥

आमची करुणा न वाटेचि कांहीं। विनविते राजाई नामदेवा ॥

नामदेव आपले बिलकुल ऐकत नाहीत हे पाहून अखेर राजाईने आपले गांहाणे रखुमाईकडे नेले—

दोन प्रहर रात्र पाहोनी एकांत। राजाई वृत्तांत सांगे माते ॥

अहो रखुमाईबाई विठोबासी सांगा। भ्रतारासी कां गा वेडे केले ॥

वस्त्रपात्र नाहीं खाया जेवायासी। नाचे अहर्निशी निर्लज्जसा ॥

चवदा मनुष्ये आहेत माझ्या घरीं। हिंडती दारोदारीं अज्ञासाठीं ॥

बरा मार्ग तुम्हां उमजोनी सांगा। नामयाची राजा भली नव्हे ॥

रखुमाईला अशी ‘ताकीद’ देऊन राजाईने आपले गांहाणे परोपरीने सांगितले, आपली दुःस्थिति तिच्याकडे वर्णन केली. अखेर स्वतः पंढरपूरला जाप्यासाठीं म्हणून राजाई आपल्या दोघां मुलांना बरोबर घेऊन निघाली. भिवरा नर्दीतून जात असतां अकस्मात् नदीला पूर आला. राजाईने हंबरडा फोडला व ती पंढरीनाथाचा धांचा करू लागली. त्या पूरांतून विडलाने तिला तिच्या मुलांसहित सुखरूप बाहेर काढले. महाद्वाराशीं नामदेव सामोरे आले. राजाई विठोबाला उद्देशून म्हणाली, ‘विष्णुराया! कां रे आमची अशी दैनां केलीस? आतां मी माझ्या बाळांसहित विष घेऊन देहत्याग करीन व घर बुडवीन!’ असे म्हणून एक मृत सर्प तेथे होता, तो तिने

घेतला व त्याचे तुकडे तुकडे करून मडक्यांत तै शिजत घातले. नंतर आधण आत्यावर राजाईने आपल्या मुलांना पोटाशीं धरले आणि आतां आपण देहनाश करवा असा निश्चय तिने केला. असा निश्चय ठरवून राजाईने त्या मडक्यावरचे झांकण काढले. पाहते तों आंत सापाचे तुकडे नाहीत ! त्यांच्याएवजीं संबंध मडके आंटीकांठ सोन्याने भरलेले आढळले !

X X X

एकदां पंडरीत राजाईचे दोघे भाऊ तिला भेटायला आले. भावांना बघून राजाईला अतिशय आनंद झाला. त्यांना बसायला तिने घोंगडी आंथरली आणि संसाराच्या गोष्टी ती त्यांच्यापाशीं बोलू लागली. नामदेवांचे संसारांत लक्ष्य नसल्याने आपली कशी दैना झाली आहे याचे वर्णन तिने केले. ही घरची स्थिति ती सांगत असतांना नामदेव चर्गे आले. राजाईचे बंधू लगेच उठून उमे राहिले व त्यांनी नामदेवांना नमस्कार केला. पण नामदेवांनी त्यांच्याकडे लक्ष्यच दिले नाही. हे पाहतांच राजाईला अतिशय राग आला. ती जळफळत म्हणाली,

अगडधूत येती वेऊनी टाळवीणा । लागे त्यांचे चरणा वेळोवेळी ॥

जन्मामध्ये आले माझे सहोदर । न बोले उत्तर त्यांसी कांहीं ॥

भोदू वरीं येती हरिनामें गर्जती । धुकूनि त्यांचे पिती पायावणी ॥

माझे सखे बंधू घरा आले वाई । रामराम तोही न घे त्यांचा ॥

सुढे भावांना जेवायला धालण्याचा प्रश्न आला. घरांत तर अन्नाचा कण शिळ्डक नाही. तेव्हां—

राजाई तैं पुसे अहो नामयाला । करा जेवायाला कांहीं यांसी ॥

प्रातःकाळीं वरीं साहनी भोजन । आले ते चालून माझे भेटी ॥

नामा म्हणे कांते दशमी एकमुक्ती । भोजन निश्चितीं करू नये ॥

उद्दीक हरिदिनीं उपवास जागरण । ऐकावें कीर्तन चार प्रहर ॥

दादशी पारणे झालिया भोजन । ऐकोनी पाहुणे चिंतातुर ॥

नामदेव म्हणाले, ‘आज दशमी. आज एकदांच भोजन करावे असें शास्त्र आहे. तकाळीं पाहुणे भोजन करून निघाले आहेत. तेव्हां आतां जेवण नको ! उद्यां दादशी—तेव्हां संबंध दिवस उपवास करावा. परवां दादशीला जेवण करावे !’

हे नामदेवांचे भाषण ऐकून पाहुणे अत्यंत चिंतातुर झाले. तसेच झोपले. पण तुकेमुळे ती एक रात्र त्यांना एका वर्षासारखी त्यांना भासली—

कुधातुर पोटीं निद्रा नल्यो कांहीं । वर्षाएवढी पाहीं रात्र झाली ॥

आपले पति निःसंग झाले, आणि त्यामुळे आपली ही दद्दा आली या भावनेने ती विडल्याला दोष देऊ लागली.

हळडे एक माणूस, ‘नामदेवांचे घर कोठे अहे ?’ असें विचारीत विचारीत आला. आत्यावर आहेर ओटीवर बसलेल्या एकानें आंत जाऊन राजाईस सांगितलें कीं, बरोबर दोन बैल असलेला एक इसम नामदेवांची चौकटी कीत आला

आहे. राजाईने बाहेर येऊन पाहिले, तो माणूस म्हणाला, ‘अहो बाई! या गोण्या ध्या या नामदेवांच्या आहेत. नामदेव आल्यावर मी पुनः येईन.’

राजाईने त्याचें नांवगांव विचारले, त्यावर तो म्हणाला, ‘त्यांनी नांव किचार-ल्यास केशवशेटी असें नांव सांगा. हें जें गोण्यांतून द्रव्य आहे तें तुम्ही मुक्त हस्ते खर्च करा. पुनः कांहीं पाहिजे असल्यास अनमान न करता कळवा. मी त्याचा ‘पुरवठा करीन.’ इतके सांगून केशवशेटी निघून गेले. तोंच नामदेव परत आले. राजाई त्यांना म्हणाली, ‘कोणी एक तुमचा जिवलग वाणी इथें येऊन गोण्या टाकून गेला. आपले नांव केशवशेटी असल्याचें त्यानें सांगितले.’

नामदेव म्हणाले, ‘खास विष्णुच येऊन गेला. कशाला तू आपल्यासाठी त्याला हे श्रम दिलेस?’

राजाई म्हणाली, ‘ही वरईच्या तांदुलांची गोणी आहे.’ तेव्हां क्षेत्रस्थ ब्राह्मणांना नामदेवरायांनी आमंत्रण दिले. ते आमंत्रण देऊन येण्यापूर्वी राजाईने गोणींतून एक घमेलेभर होन काढून वेतले व गोणी पूर्ववत् शिवून ठेवली. नामदेव ब्राह्मणांना वेऊन आले व त्यांनी तें गोणींतील सर्व द्रव्य त्यांना वांदून टाकले. ‘ज्याचें द्रव्य त्याला देऊन टाकले. ऋष्ण कांहींच ठेवले नाही’ या आनंदांत नामदेव असतांना राजाई आपण राखून ठेवलेले होन पाहण्यासाठी गेली. पाहते तों ल्या होनांचे कोळसे झालेले तिला दिसले. मनांत ती अत्यंत खजील झाली आणि झालेला सगळा प्रकार तिनें नामदेवांना सांगितला. नामदेव रागावले. ते म्हणाले, ‘विष्णुचे तुला दर्शन झाले असतां तुच्छ द्रव्याच्या मोहानें तुझें मन आंत होऊन तू विष्णुचरणांचा त्याग केलास ना!’

राजाईने हात जोडून नामदेवांची विनवणी केली. राजाई म्हणाली—

मी तंव अन्नान न कळे तुमचा महिमा।

अपराध क्षमा करा माझा ॥

अंतरींची खूण कांहीं सांगा मज ।

जें तुम्ही बीज हृदयीं धरूनि असां ॥

जेणे सुखें तुमचे चित्त निरंतर ।

आनंदे निर्भर सदा असां ॥

त्यानंतर राजाईने आपल्याला झालेल्या क्षणमात्र देवदर्शनाच्या आनंदाचें वर्णन केले आणि अखेरीस ती म्हणाली,

आतां ये संसारीं मीच धन्य जगीं ।

जें तुम्हां अधींगी विनटले ॥

परी मला एक वेळ घाला विठोबाचे पायीं ।

विनविते राजाई नामदेवा ॥

नामदेवरायांच्या चरित्रांत असे सरस व भक्तिरसानें भरलेले अनेक प्रसंग आहेत. मूळ अभंगांतूनच वाचकाला त्यांची खरी गोडी प्रतीत होईल. साधकांनी नामदेवरायांच्या गाथेचा अभ्यास केला तर तो त्यांना अत्यंत आनंदकर आणि लाभदायक ठेरेल.

श्री साईबाबा संस्थान कमिटीची निवडणूक

श्री साईबाबा संस्थान कमिटीची निवडणूक होऊन ता. २८ नोव्हेंबर १९५४ रोजी
शिरडीस पहिली सभा झाली. त्यात पदाधिकारी निवडले गेले. विश्वस्त पूर्वाचेच
आहेत.

विश्वस्तः—

१ श्री. नागेश आत्माराम सावंत (व्यवस्थापक विश्वस्त)

२५, बॅक स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई.

२ „ बाजीराव तात्या कोतेपाटील, जमिनदार,
पोष्ट शिरडी, जिल्हा अहमदनगर.

३ „ श्रीपाद बाळकृष्ण देव, बी. ए., एलएल. बी.,
५०, नेताजी सुभाष रोड, ठाणा.

४ „ दत्तात्रय दामोदर रासने, व्यापारी,
नं. ४४२, रविवार पेठ, पुणे नं. २.

५ „ परशराम कृष्णाजी सावंत, बी. ए., एलएल. बी., एम. एल. ए.,
७५, मरीन ड्राइव, मुंबई १.

पदाधिकारीः—

६ डॉ. केशव भगवान गव्हाणकर, एल. सी. पी. एस., (अध्यक्ष)
हिंदमाता लेन, काळाचौकी, मुंबई नं. १२.

७ श्री. दत्तात्रय बळवंत राणे, (सन्मान्य चिटणीस)
१०५ जे, ताराबाग, लव्हलेन, मुंबई नं. १०.

८ „ कृष्णा जयराम भट, (सं. सन्मान्य चिटणीस)
व्यापारी, सीतासदन, हनुमान रोड, विलेपार्ले (पूर्व), मुंबई नं. २४.

९ „ रामचंद्र महादेव राणे, (सन्मान्य खजिनदार)
व्यापारी, ९१ के, कोळीवाडी, फणसवाडी, मुंबई नं. २.

१० „ काशिनाथ शिवराम सावंत, (सं. सन्मान्य खजिनदार)
परशराम बिलडींग, राममारुती रोड, दादर, मुंबई २८.

मंडळाचे सभासदः—

११ श्री. सिताराम गोविंद वालावळकर, बी. ए. (आनंद),
२२५ ए, सर भालचंद्र रोड, माटुंगा, मुंबई १९.

१२ डॉ. गजानन गोविंद दाभोळकर,
साई निवास, ५, सेंट मार्टीन्स रोड, वांद्रा, मुंबई.

१३ श्री. दत्तात्रय भास्कर मालपेकर, सोन्या चांदीचे व्यापारी,
ठाकुरद्वार रोड, जितेकर चाळ, मुंबई २.

१४ „ चंद्रकांत बालमुकुंद वेलकर, रिटायर्ड प्रेसि. मैजिस्ट्रेट,
मरीना मैनेशन, चौपाटी, मुंबई ७.

१५ „ बी. सी. पाटील, बी. ए., एलएल. बी., रिटायर्ड सिविल जज,
'डयूसोर', रिज रोड, मलबारहिल, मुंबई ६.

१६ डॉ. व्ही. के. तोरसकर, एम. बी. बी. एस.,
काळाचौकी पोष्टाजवळ, परेल रोड, मुंबई १२.

१७ श्री. रावसाहेब अनंतराव थोरात, जमीनदार,
१६४ सी, विन्सेंट रोड, दादर, मुंबई १४.

१८ „ ठमाजी भिकाजी शेळके पाटील, जमीनदार,
पोष्ट शिरडी, जिल्हा अहमदनगर.

१९ „ के. राधाकृष्णन्, उपाध्यक्ष,
ऑल इंडिया साई समाज, मयलापूर, मद्रास ४.

द. ब. राणे,
सन्मा. चिटणीस,
श्रीसाईबाबा संस्थान कमिटी.

वेस्टर्न कार्ड्स

- * वेस्टर्न कल्प
- * एचर लास्ट
- * वेल्डन * लण्डन नेही
- * वेस्टर्न बेबी

वेस्टर्न प्लेइंग कार्ड क.

मुंबई १४

श्रीसमर्थ साईबाबा यांची
सुंदर आकर्षणीय रंगित चित्रे

आकार १०X१४. ७X१० आणि २X५

मध्ये मिळू शक्तील. भेटा अगर लिहा:

मॉडन लिथो प्रेस

फारबस हॉलज़ेल विश्वलभाई पेटेल रोड,
मुंबई ४.

शिरडी वृत्त

सप्टेंबर १९५४

या महिन्यांत श्रीसाईदर्शनासाठी नित्याप्रमाणेच दररोज भक्तांची रीष होती. अनेक कलाकारांनी शिरडीस येऊन श्रीसमोर हजेरी दिली. त्यांतील कांहीं कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे:—

कीर्तन—ह. भ. प. वसंतशास्त्री पणशीकर, श्रीमती गंगाबाई जहागिरदारीण, भाद्रपद शु.० ११ व व० ११ आणि गणेशचतुर्थी या दिवशीं संस्थान—गवई मराठे यांचीं कीर्तने झालीं.

पोवाडे—श्री. रघुनाथराव गुरुजी.

काव्यगायन—(श्रीसाईबाबांचे चरित्रावर) श्री. दलिनंद कवि.

गायन—श्री. कृष्णराव वेन्हेकर, श्री. विश्वासराव काळे, श्री. राम पेटे, श्री. हरिभाऊ देशपांडे, सौ. लीला वर्तक, श्री. मोहन पै, श्री. महालिंगम् भारत, श्री. विष्णुलराव शिंदे.

या महिन्यांत संस्थानच्या धर्मार्थ दवाखान्यांत १२०० रुग्णांवर उपचार करण्यांत आले.

आकटोबर १९५४

या महिन्यांत नित्याची भक्तजनांची गर्दी होतीच. शिवाय पुण्यतिथि महोत्सवानिमित्त हजारों लोक आले होते. उत्सवाचे वर्णन या अंकांत अन्यत्र दिलेले आहे. श्रीसमोर या महिन्यांत झालेले कार्यक्रम—

कीर्तन—कु. स्नेहप्रभा द. भालेराव, ह. भ. प. गजानन नाथुजी पोतदार, संस्थान—गवई मराठे.

गायन—श्री. ग. प. ओक, कु. मीनाक्षी त्रासी, श्री. डी. एन. नाडकणी, श्री. सूर्यकांत मोहिले, शैला मोहिले, शामराव कोरगांवकर.

नकला—श्री. अंबादास फाटक.

नृत्य—पार्वतीकुमार नृत्य पार्टी.

भजन—श्रीगुरुप्रासादिक भजनी मंडळ.

गुजरातमधील एकशेंअकरा वर्षांचे संत हंसदेव महाराज हे श्रीच्या दर्शनास आले होते.

दिवाळीला लक्ष्मीपूजन श्री. बाजीराव कोते पाटील यांचे हस्ते थाटांत झाले. दिवाळीच्या दिवसांत श्रींच्या विविध स्थानीं उत्तम रोषणाई करण्यांत आली होती.

द्वारकामाईत श्रींच्या बसण्याची शिला ठेवण्याच्या जागीं सिमेंट कॉकीटचे मखर करून त्यांत शिला ठेवण्यांत आली आहे.

कोजागिरीचा समारंभ प्रतिवर्ष प्रिमार्णे साजरा झाला. त्या दिवशीं श्रींच्या पादुकांना तुलशी—अर्चन—चंद्रपूजा दुधाचा नैवेद्य श्री. कीर्तिकर यांचे हस्ते अर्पण करण्यांत आला,

या महिन्यांत संस्थानच्या धर्मार्थ दवाखान्यांत १००५ रुगणांवर उपचार झाले.

नोव्हेंबर १९५४

बाहेरगांवच्या भक्तांची गर्दा या महिन्यांत नित्याहून अधिक होती.

श्रींपुढे झालेले कार्यक्रम—

कीर्तन—ह. भ. प. दामोदर हरि पेठे, ह. भ. प. विठ्ठलबुवा जुनरकर, संस्थान-गवई मराठे यांचीं दोन कीर्तने.

गायन—कांतिलाल पाटणवाला, जगन्नाथ मोहिले, अनिलकुमार मोहिले, विलासिनी कवळे, दत्तोदा केरकर, मेनका शिरोडकर, मारुतराव दोंदे, गणपतराव देवासकर, बाई आझमबाई.

भजन—वसंतराव दिवासकर स्वामी.

वाद्यवादन—लिंगपा बैंगलूर (नाकाने सनईवादन), बाबुराव देवळणकर (सनई).

संस्थानच्या धर्मार्थ दवाखान्यांत १४०५ रुगणांवर औषधोपचार करण्यांत आले.

— द. ब. राणे

सन्मान्य चिटणीस

कै. पंडित मोतीलालजींचा दुसऱ्याच्या ‘चष्म्यांतून’ पहाण्यास नकार

ब्रिटिश अमदानीतील असेंबलीत स्वराज्य पक्ष ह्या विरोधी पक्षाचे कै. मोतीलालजी पक्षप्रमुख होते. एकदां पंडितजी चष्मा आणण्यास विसरले. असतां एका शुरुपेयन एकिज्ञक्युटिव्ह कौन्सिलरने आपला चष्मा पुढे केला. हजरजबाबी पंडितजी तत्काळ म्हणाले, “माफ करा, मी आपल्या चष्म्याने (दृष्टीने) पाहू शकत नाही.”

दुसऱ्याच्या चष्म्याने (दृष्टीने) पहाणे संदोष आहे. सबव दूरदृष्ट ठेवून निर्दोष चष्म्यासाठी भेटा.

शेंडे आणि कंपनी, चष्म्याचे व्यापारी, बोरभाट लेन, गिरगांव, मुंबई ४.

श्रीसाई लीला 'त्रैमासिक' मिळण्याची ठिकाणे

- (१) श्री. बाबुराव डी. बागवे,
चीफ एजंट, खट्टाव बिल्डिंग, गिरगांव नाका, मुंबई ४
  - (२) श्री. बोबलेकर, दादर बी. बी. स्टेशन समोर, मुंबई.
  - (३) श्री. सावळाराम खंडू दांगट, बोरीबंदर, मुंबई.
  - (४) श्री. इ. आर. मालपेकर,
दागिन्यांचे दुकान, जितेकर चाळ, ठाकूरद्वार, मुंबई २.
  - (५) श्री भाऊ मारोबा ढगे,
टोप्प्यांचे व्यापारी, ठाकूरद्वार मुंबई २.
  - (६) मेसर्स मनोहर बुक डेपो,
गोखले सोसायटी लेन, पोयबाबडी, परेल, मुंबई १२.
  - (७) मेसर्स ठकार आणि कंपनी,
कोहिनूर सिनेमा समोर, रानडे रोड, दादर, मुंबई २८.
  - (८) धी बॉम्बे बुक डेपो, गिरगांव, मुंबई, ४.
  - (९) मेसर्स सारंग बुक डेपो,
मुनीम हाऊस, चिंचपोकळी, मुंबई १२.
  - (१०) मेसर्स दातार आणि पुरोहित,
वैद्यवाडा, बॉम्बे रोड, ठाणे.
  - (११) मेसर्स मंगला वस्तु भांडार,
अहिल्याबाई चौक, कल्याण.
  - (१२) पनवेल न्यूज पेपर स्टॉल, पनवेल
  - (१३) नाडकणी आणि क. (स्पोर्ट्स),
खेळाच्या वस्तुंचे व्यापारी, धोबीतलाव, मुंबई १.
  - (१४) श्री बाबुराव अण्णाराव चौगुले,
२५२ ठळकवाडी, बेळगांव.
  - (१५) न्यू मनोहर बुक डेपो, गोखले सोसायटी लेन, पोयबाबडी, परळ, मुं. १२.
  - (१६) विजयकुमार परस्यूमरी स्टोअर्स, कीर्तीकर मार्केट पहिली गळी,
दुकान नं. १८, दादर, मुंबई.
- चाहेरांवीं एजंट्स नेमणे आहे, तरी मुंबई ऑफिसच्या पत्त्यावर पत्रव्यवहार करावा.

॥ श्री साईनाथ प्रसन्न ॥

बॉम्बे सिल्वर शॉप

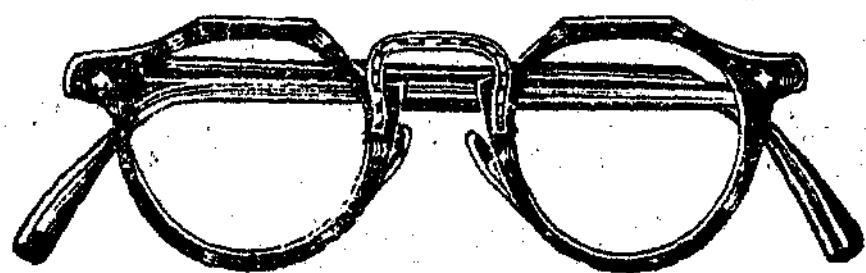
टेलिफोन : २६१६२

शुद्ध चांदीचा हरेक तळेचा माल बनविण्याचे व ऑर्डरप्रमाणे माल करून देण्याचे विश्वासलायक ठिकाण. त्याचप्रमाणे सोन्याचाही माल ऑर्डरप्रमाणे करून देण्यांत येतो. एकदां भेट देण्याची तसदी घेऊन खात्री करून घेण्याची विनंती आहे.

गिरगांव मांगलबाडी,
श्री धूतपापेश्वर प्रासाद
मुंबई नं. ४

बा. गो. जुवेकर
मालक

दृष्टीतील तेज म्हणजेच जीवनाच्या उत्कर्षीतील प्रमुख अंग होय म्हणून दिव्य दृष्टि देणाऱ्या स्वस्त आणि टिकाऊ चष्म्याला प्रमुख स्थान मिळते.

त्याकरिता—

शिसा ऑप्टिशिअन्स (चष्म्यांचे व्यापारी)

हे एक नांवाजलेले दुकान आहे.
यांच्या येथे डोक्यांच्या तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून डोळे मोफत तपासले जातात.
छबीलदास रोड, दादर, (W. R.), मुंबई २८.